

Д. В. Бібіков

ДЕРЕВ'ЯНІ КОНСТРУКЦІЇ В КУРГАНАХ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ГЕНЕЗА, АНАЛОГІЇ, СЕМАНТИКА

Дерев'яні конструкції з курганів райковецької культури вперше розглядаються на тлі широкого кола аналогій зі Східної та Центральної Європи. Висловлюються гіпотези щодо генези та семантичного значення споруд різних типів.

Ключові слова: райковецька культура, поховальний обряд, дерев'яні конструкції, аналогії, семантика.

Історіографія та сучасний стан проблеми. Райковецьку культуру вважають основним джерелом формування матеріальної культури Давньоруської держави. Її носіями були слов'янські племена Правобережжя Дніпра, Волині та Подністров'я VIII—X ст. Поховальні пам'ятки райковецького населення на сьогодні вивчені недостатньо, навіть у порівнянні із синхронними культурами Східної та Центральної Європи. На тлі загалом маловиражених поховань виділяються кургани із рештками дерев'яних конструкцій різних типів, котрі можуть служити важливим джерелом вивчення язичницьких вірувань і етнокультурних зв'язків східних слов'ян. Такі комплекси трапляються практично на всіх достеменно райковецьких курганних могильниках (рис. 1).

Кургани, що достовірно належать до райковецької культури, вперше були досліджені Ю. В. Кухаренком поблизу с. Головне на Волині в 1957—1958 рр. Тоді ж в одному з насипів удалося виявити залишки дерев'яної огорожі (Кухаренко 1961, с. 32). Абсолютну більшість райковецьких курганів із дерев'яними конструкціями впродовж 1959—1979 рр. розкопала учениця Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанова. У своїх узагальнюючих монографіях дослідниця звертала увагу наукової спільноти на ці конструкції, проте результати робіт подавалися дуже стисло (Русанова 1973, с. 29; 1976, с. 43).

На жаль, здобутий матеріал був переданий на зберігання до Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР (з 1959 р. — Інститут археології АН СРСР; нині — Інститут археології РАН), який і представляли І. П. Русанова та Ю. В. Кухаренко, тож на сьогодні він є недоступним для опрацювання українськими науковцями.

Водночас вийшла друком стаття З. Д. Бесарабової (1973), в якій уперше було систематизовано та узагальнено дані про більшість тоді відомих дерев'яних споруд із ранньослов'янських поховань Східної Європи. Наводилися й окремі аналогії з території Польщі та Чехословаччини.

Використавши набутки З. Д. Бесарабової, Гелена Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979a; 1979b, s. 85—103) довела, що подібні споруди тією чи іншою мірою отримали поширення практично в усіх заселених слов'янами регіонах, де побутував курганний обряд: від Ельби на заході до Дону на сході. Спираючись на дані власних польових робіт, увесь корпус наявних писемних джерел і доробок попередників, знаменита польська археологиня суттєво переосмислила усталені погляди на поховальні практики ранніх слов'ян, зокрема і роль у цих практиках дерев'яних конструкцій.

На жаль, у подальшому західно- та східнослов'янська фунеральна археологія розвивалася, за великим рахунком, взаємно ізольовано. Відносно нещодавно Пржеміслав Сікора (Sikora 2011) опублікував статтю під назвою «Дерев'яні конструкції в ранньосередньовічних курганах східних слов'ян», у якій знову звернувся до питання паралелей між поховальними спорудами обох макрорегіонів. Однак увага дослідника була сфокусована передусім на пам'ятках із території Білорусі, котрі становили предмет його дисертаційного дослідження. У новітній українській іс-

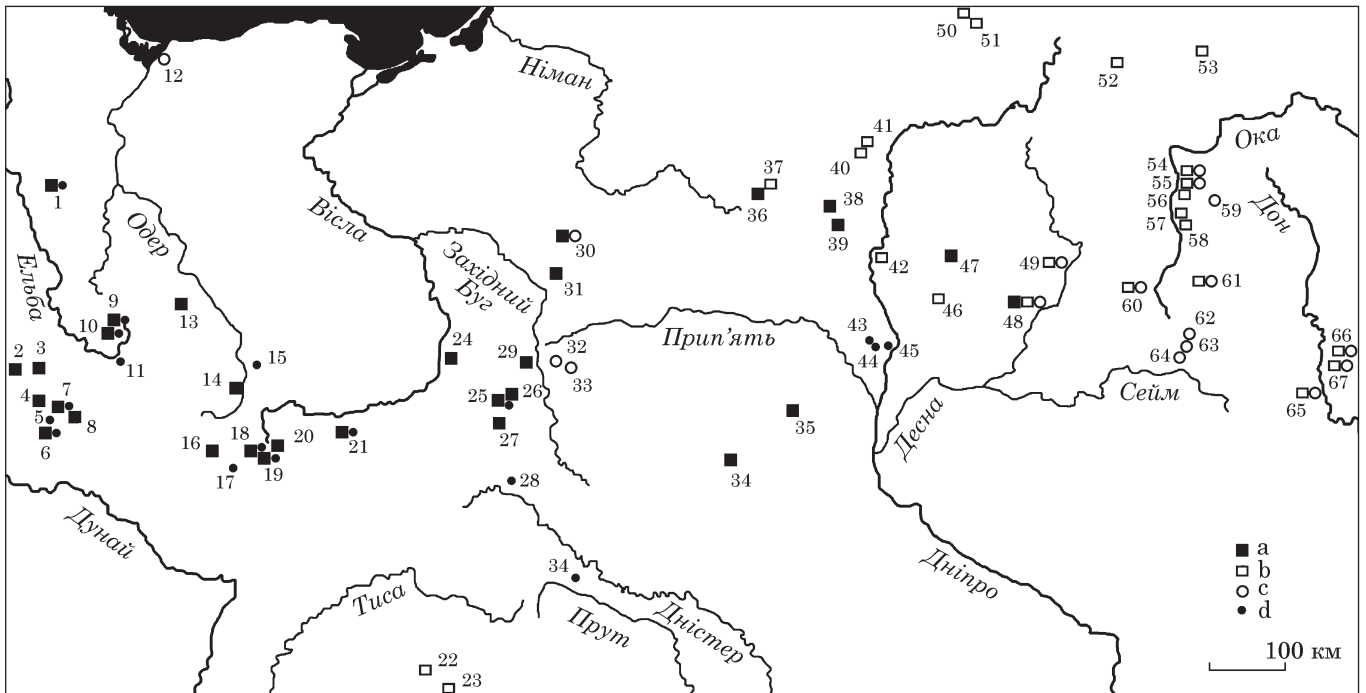

Рис. 1. Поширення дерев'яних конструкцій у слов'янських курганах VIII—X ст.: а — споруди типу Ліпско та типологічно подібні чотирикутні конструкції; б — чотирикутні конструкції інших типів; с — кільцеві огорожі; д — стовпові конструкції, пов'язані з похованням. 1 — Гаро; 2 — Беземін; 3 — Глоговічки; 4 — Пньовіце; 5 — Скоціце; 6 — Кожлі у Орліка; 7 — Вітейовіце; 8 — Вшехлапи; 9 — Праховські скелі; 10 — Надслав; 11 — Двакачовіце; 12 — Волін; 13 — Бедковіце; 14 — Рацібуж; 15 — Ізбіцко; 16 — Бойковіце; 17 — Свєрепец; 18 — Бітарова; 19 — Банова; 20 — Красняни; 21 — Корнатка; 22 — Нушфалеу; 23 — Сомешені; 24 — Ходлік; 25 — Гуцюв; 26 — Ліпско; 27 — Дахнув; 28 — Добростани; 29 — Городище; 30 — Біловезька пуца; 31 — Радасць; 32 — Головне; 33 — Миляновичі; 34 — Чорнівка; 34 — Велика Горбаша; 35 — Межирічка; 36 — Азярцо; 37 — Дроздава; 38 — Чирвопи Бега; 39 — Вялікая Вольса; 40 — Арава; 41 — Сенчукі; 42 — Ветачка; 43 — Пажаркі; 44 — Малейкі; 45 — Сінск; 46 — Дзем'янки; 47 — Попова гора; 48 — Кветунь; 49 — Полуж'є; 50 — Торопец 2; 51 — Скраби; 52 — Акатово; 53 — Горишкіно; 54 — Доброе; 55 — Западная; 56 — Черепеть; 57 — Песковатое; 58 — Воронеж; 59 — Трізново; 60 — Лебьодка; 61 — Воротинцево; 62 — Переверзево; 63 — Мешково; 64 — Шуклінка; 65 — Боршево; 66 — Белая гора II; 67 — Лисая гора

торіографії, попри нову хвилю інтересу до райковецьких поховальних пам'яток, тема дерев'яних конструкцій піднімалася вкрай рідко (Михайлина 2008, с. 282—285; Ляска 2012, с. 502); практично не використовувалися напрацювання «західних» колег. Маловідомими широкому колу науковців залишаються результати польових досліджень останніх десятиліть, зокрема розкопок В. І. Шишака у Добростанах на Львівщині (Шишак, Ляска 2013, с. 116).

Тому у цій публікації ми вирішили ще раз звернутися до проблематики, пов'язаної з дерев'яними конструкціями в райковецьких похованнях, та на сучасному науковому рівні проаналізувати питання генези і релігійного значення поховальних споруд різних типів. Вирішення цих питань є неможливим без залучення якомога ширшого кола аналогій із суміжних територій, кількість яких від часів виходу класичних праць З. Д. Бесарабової та Г. Цолль-Адамікової зросла на понад половину. Ретельний аналіз матеріалів попередніх розкопок дозволяє розширити й кількість безпосередніх об'єктів дослідження — райковецьких курганів зі слідами дерев'яних конструкцій. Отримані результати нашою хують на певні роздуми щодо характеру

поховального обряду райковецької культури загалом.

Основні принципи типології дерев'яних конструкцій. Першу спробу класифікації дерев'яних споруд зі східнослов'янських курганів другої половини I тис. н. е. здійснила З. Д. Бесарабова (1973, с. 72—76). Дослідниця виділила три основні типи: а) поховальні камери (властиві для боршевських курганів Середнього Дону та Верхньої Оки); б) стовпові огорожі (переважно кільцеві, разом із райковецькими); в) прямокутні огорожі у вигляді зрубів. До останнього типу ввійшли чотирикутні конструкції райковецької культури, котрі авторка трактувала саме як «огорожі».

Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 74—79; 1979b, s. 92) спробувала створити універсальну для всіх слов'янських теренів класифікацію, що базувалася передусім на розташуванні споруди в підкурганному просторі. Наступним за значенням критерієм виступав спосіб установки окремих елементів конструкції (вертикально чи горизонтально) і лише потім — її загальна форма в плані. Розміри споруди та окремих її частин, орієнтація за сторонами світу та наявність слідів вогню визнані третьорядними ознаками. За цим

принципом Г. Цолль-Адамікова виділила три типи дерев'яних поховальних споруд: I) стовпові конструкції на вершині або біля підніжжя курганів; II) поховальні камери; III) огорожі вздовж периметру насипів. Останній поділений на три підтипи: III А — огорожі з вертикальних елементів (стовпів, колів); III В — огорожі з горизонтальних та вертикальних колод (що нагадують каркасно-стовпову конструкцію); III С — чотирикутні конструкції у вигляді зрубів.

Л. П. Михайлина (2008, с. 280—282) розділив райковецькі поховання в курганах на п'ять видів. Перші два види відображають розміщення решток кремації у підкурганному просторі (в ямі чи на горизонті), третій — наявність поховальних урн, два інші — наявність дерев'яних споруд. За такого підходу в деяких курганах перелічені ознаки поєднуються. Що стосується безпосередньо дерев'яних конструкцій, то четвертий із виділених Л. П. Михайлиною видів (кільцеві огорожі) відображає їхнє функціональне призначення, п'ятий (конструкції прямокутної форми) — лише одну із зовнішньо-морфологічних ознак. У результаті споруда з Миляновичів була формально віднесена до «прямокутних», хоча типологічно вона також є огороженою.

Типологія будь-яких конструктивно-ритуальних елементів поховального комплексу має передусім орієнтуватися на їх обрядове призначення, реконструювати яке ми завжди можемо лише з певною долею гіпотетичності. Забігаючи наперед зазначимо, що аналіз усього наявного масиву ранньослов'янських поховань із дерев'яними конструкціями доводить, що під час зведення аналогічних споруд їх розташування всередині підкурганного простору та техніка спорудження могли суттєво відрізнитися (зокрема й у межах одного некрополя). Відтак, на перший план мають виходити морфологічні ознаки, за допомогою яких учасники поховальної церемонії відтворювали ту чи іншу сталу ідею. За цими ознаками райковецькі поховання чітко розподіляються на три типи.

- *Чотирикутні споруди* зведені з горизонтальних колод, що нагадують зрубну конструкцію жител. Відповідають типу III С, за Г. Цолль-Адаміковою.

- *Кільцеві огорожі* зведені переважно з вертикальних стовпчиків. Як буде показано нижче, спосіб спорудження таких огорож у східних слов'ян практично щоразу був індивідуальним, тому він не має першочергового значення. Розділяти їх на окремі підтипи на підставі наявності чи відсутності додаткових горизонтальних елементів, як це робила Г. Цолль-Адамікова (III А і III В), нема підстав, оскільки ці елементи могли просто не зберегтися.

- *Окремі стовпові конструкції* — рештки стовпів, що не пов'язані з огорожами (відповідають типу I, за Г. Цолль-Адаміковою). Ми вперше виділяємо цей тип за райковецькими матеріалами.

Чотирикутні споруди. Найбільшу кількість поховань першого типу виявлено біля с. Межи-

рчка в середній течії Тетерева на Житомирщині. В усіх трьох розкопаних курганах на рівні горизонту виявлені залишки ритуальних вогнищ завтовшки 5—20 см. На кострищах лежали обгорілі колоди — рештки прямокутних зрубних камер в одне вінце, орієнтованих «стінами» за сторонами світу (рис. 2: 1—3). У кутах конструкцій курганів 1 і 3 лежали великі камені (рис. 2: 1, 3), а в кургані 2 колоди були дещо заглиблені у материк (рис. 2: 2). Реконструйовані авторкою розкопок розміри камер становили 3,6 × 3,2; 2,6 × 1,8 і 4,4 × 4,4 м. Всередині цих камер на вогнищах містилися людські кістки та уламки гончарних горщиків (Русанова 1959, с. 15—16; 1973, с. 39). Некрополь слід датувати X ст.

Подібна поховальна споруда з кургану 2 могильника Радасць (нині — Брестська обл., Білорусь) збереглася краще. В насипі простежено кілька вугільних прошарків, розділених між собою шарами піску. В другому такому прошарку простежено сліди обгорілих горизонтальних колод, що в плані утворювали орієнтований за сторонами світу прямокутник розмірами 3 × 2,6 м (рис. 2: 4). У південно-західному куті цього прямокутника — скупчення перепалених кісток. Під шаром піску на рівні горизонту зафіксований тонкий зольний прошарок, на поверхні якого вздовж периметру насипу простежено дев'ять окремих вугільних плям неправильної округлої форми (Русанова 1969, с. 8—9; 1973, с. 45). Датовано в межах IX—X ст. на підставі поєднання ліпної та гончарної кераміки.

Меншими розмірами (1,6 × 0,8 м) відрізнялася конструкція з кургану 1 біля с. Велика Горбаша на лівій притоці Случі, р. Церем. Вона була вдовжена за віссю захід—схід і розміщувалася, як і в попередніх випадках, у межах зольно-вугільної плями (рис. 2: 5). Всередині конструкції на рівні горизонту траплялися вуглики, фрагменти ліпної кераміки та перепалені кістки, крупніші з яких — уламки черепа та хребці — концентрувалися в її західній частині (Русанова 1961, с. 11—12; 1973, с. 41).

Отже, до першого типу належать п'ять достовірних поховань із трьох курганних могильників Полісся. Всі споруди за своєю конструкцією нагадували зруби з одного вінця й несли сліди вогню.

Можливо, до райковецької культури належить конструкція з березових колод, виявлена під час любительських розкопок 1882 р. біля с. Радзеж у верхів'ях Прип'яті, північніше Шацьких озер (Покровский 1895, с. 79—80). Наявні археологічні матеріали, імовірно, не відображають реального поширення чотирикутних поховальних споруд у райковецькому ареалі. На це вказує і факт появи в цьому регіоні пізніших поховань за обрядом часткової кремації, здійснених всередині аналогічних конструкцій (Горішні Шерівці № 3; Старожуків 2 № 5; Мохов № 278) (Мельник 1901, с. 520; Тимошук 1982, с. 63—64; Макушников, Курашова, Сычев 2007, с. 224).

Різноманітні поховальні споруди чотирикутної форми відомі у фіно-угрів, балтів і інших схід-

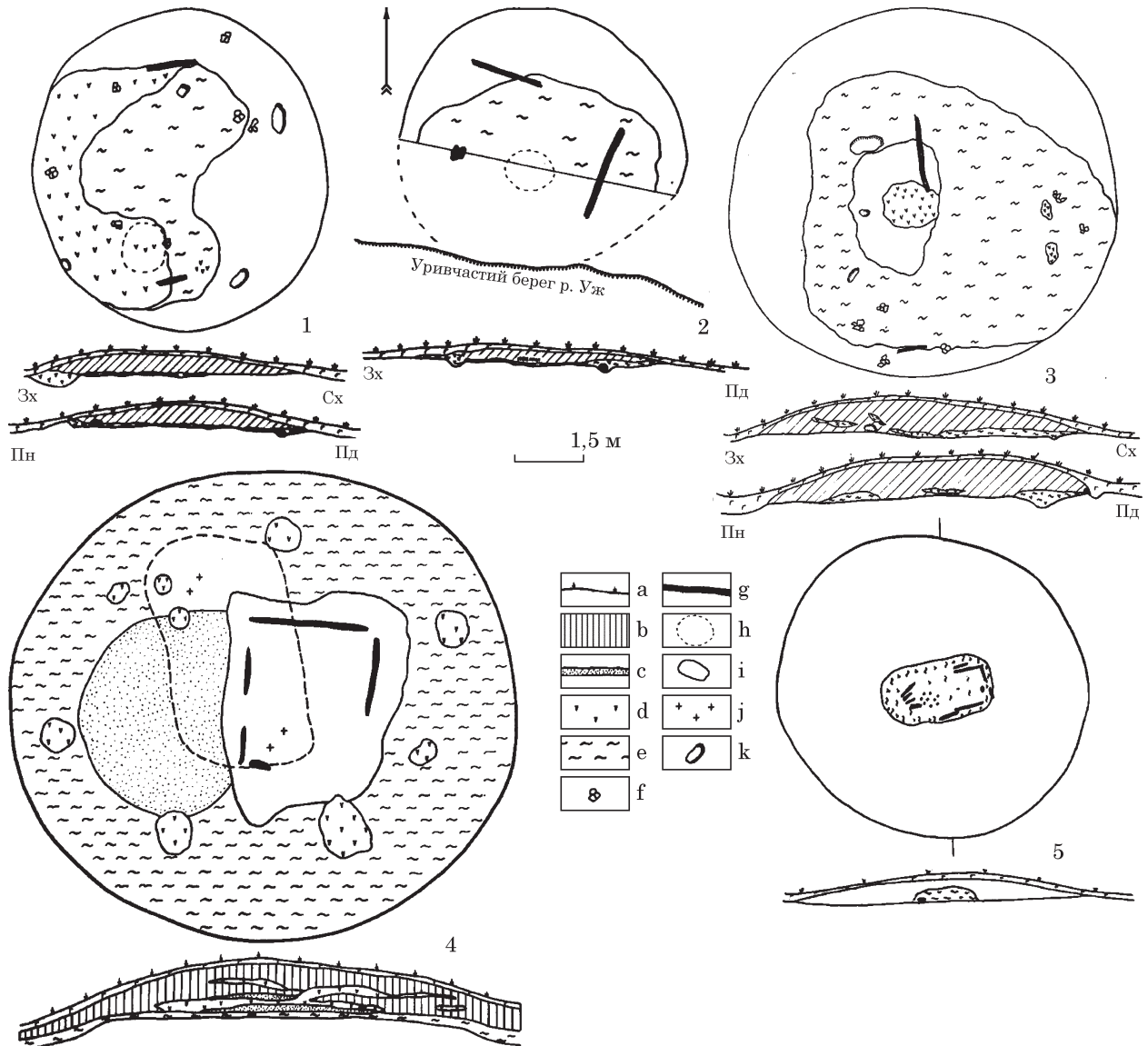

Рис. 2. Райковецькі кургани з чотирикутними конструкціями: 1—3 — Межирічка, кургани 1—3; 4 — Радасць, к. 2; 5 — Велика Горбаша, к. 1. Умовні позначки: а — дерн; б — сірий пісок; с — жовтий пісок; д — вугілля; е — зола; ф — скупчення каміння; г — обгоріле дерево; h — верхнє кострище; і — нижнє кострище; j — перепалені кістки; k — каміння (за: 1—3 — Русанова 1959; 4 — Русанова 1969; 5 — Русанова 1961)

ноєвропейських народів (Горюнова 1961, с. 78—82; Седов 1970, с. 89; Винников 1984, с. 159—165). Їхнє побутування у слов'ян, вочевидь, знайшло відображення в писемних джерелах і археологічно засвідчене в різних частинах слов'янської ойкумени. Найбільш ранні приклади таких споруд зафіксовані між сс. Миропіль і Вільха на р. Случ у курганній групі, названій С. С. Гамченком «Курганами по дорозі з Фастівського млину на шлях». У кургані 1 навколо поховання вздовж периметру насипу простежено до десятка ямок від стовпів, що за припущенням авторки розкопок І. П. Русанової утворювали прямокутник шириною 2,4 м. Краще збереглися дерев'яні конструкції з кургану 2, де між стовповими ямками простежені залишки обгорілих горизонтальних колод. На думку дослідниці, вони становили залишки чотирикутної споруди розмірами 2,4 × 2 м зі стовпами по кутах. Обидва кургани місти-

ли винятково ліпну кераміку празької культури (Русанова 1969, с. 3, рис. 6, 8).

Поховальні споруди, що цілковито відповідають реконструйованому І. П. Русановою вигляду конструкції з миропільського кургану 2, є характерними для культури карпатських курганів III — початку V ст. н. е. На підшві курганів зафіксовано по чотири стовпових ямки діаметром 0,2—0,75 м, глибиною 0,2—0,5 м, які в плані утворювали підпрямокутні фігури розмірами (2—4,15) × (1,5—3) м. Вони були заповнені деревним вугіллям; в одній або двох ямках кожного кургану містилися перепалені кістки (окрім основного скупчення), іноді — нижні частини поховальних урн із людськими рештками. Л. В. Вакулєнко (1997, с. 86—89; 2010, с. 70—73) нарахувала щонайменше 14 подібних поховань на семи карпатських могильниках (Пилипи 1, Пилипи 2, Грушів 1, Трач 1, Трач 2, Цуцулин,

Бранешти-Немцишор) і ще два — на синхронному карпатському некрополі Іза I, етнічна належність якого залишається невизначеною. За висновками дослідниці, стовпи є залишками чотирикутних споруд, спалених перед здійсненям поховання. У низці курганів (Пилипи 1 № 1 (?), 6; Трач 1 № 10; Бранешти-Немцишор № 30) подібні споруди прямокутних обрисів містили від семи до одинадцяти ямок, аналогічно миропільському кургану 1. Хоча Л. В. Вакуленко (2010, с. 73) зараховує такі конструкції до іншого типу («огорожі»), за рештою конструктивно-обрядових деталей вони не відрізняються від чотиристовпних. Головна ж відмінність між похованнями всередині чотирикутних дерев'яних конструкцій Миропільського могильника та культури карпатських курганів полягає в тому, що останні здійснені за обрядом кремації на місці, хоча й тут є винятки (Пилипи 2 № 3). Носіїв культури карпатських курганів уважали то дакійцями (Смішко 1960, с. 148—152; Вакуленко 1977, с. 89; Магомедов 2001, с. 129), то германцями (Levinschi 1998, р. 95—101; Вакуленко 2010, с. 215—218), проте безсумнівним залишається факт їхньої поступової асиміляції слов'янами. «Поглинання» населення культури карпатських курганів празькою культурою особливо добре помітно на матеріалах прикарпатських поселень, таких як Кодин II, Гореча, Глибоке, Рогозна (Русанова, Тимошук 1984, с. 34—37, 41—43; Седов 1995, с. 16). Типологічно схожі поховальні споруди із залишками чотирьох стовпів зрідка трапляються і в курганах черняхівської культури. Наприклад, на південному некрополі біля с. Башмачка на Нижньому Дніпрі стовпові ями обмежували площу 4,6 × 2,8 м навколо поховального вогнища (Смиленко 1979, с. 13). Неподалік, поблизу с. Військове, також були виявлені сліди дерев'яної споруди із рештками стовпів, проте її конструкція залишається ще менш зрозумілою (Бодянский 1968, с. 173).

У подальшому, в останній чверті I тис. н. е., чотирикутні підкурганні конструкції набули значного поширення на теренах Східної, Центральної та Північної Європи. Попри те, що вони, найімовірніше, втілювали спільну генеральну ідею (пов'язану з «будинками померлих»), споруди належать до різних типів і відображають окремі культурні традиції. Такою специфічною групою пам'яток є поховальні камери боршевської культури. В басейні Верхньої Оки (Лебьодка, Западная, Воротинцево, Воронеж, Черепеть, Песковатое, Доброе) та Верхнього Дону (Боршево, Лисая гора, Белая гора II) відомо майже шість десятків курганів із подібними спорудами ближче до краю насипу. Камери прямокутної форми, зведені з колод, горбилів або плах, мали розміри (1—2,45) × (0,45—1,75) м, висоту 0,15—0,6 м (рис. 3: 1—6). Усі подібні поховання були колективними (родовими?) гробницями: з боку краю кургану більшість камер були відкритими для повторних захоронень (Ізюмова 1964, с. 154—157; 1970, с. 195—196; Бессарабова 1973,

с. 72—73; Винников 1984, с. 19—23, 57—60, 98—99, 156—158; 2012, с. 14—15). Поховання в невеликих зрубних спорудах зрідка виявляють в ареалі культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (Акатово, Торопец 2, Скраби, Дербіж, Рапті-Наволок) і псковських довгих курганів (Рисна-Сааре, Лаоссіна II) (Енуков 1990, с. 141, 161; Лесман 1987, с. 66—67).

На камерних гробницях, поширених навколо давньоруських протоміст X ст. (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово, Тімерьово, Псков, Стара Ладога), немає сенсу детально зупинятися. Нині мало в кого з фахівців залишилися сумніви щодо їхнього скандинавського походження.

Півтора десятка чотирикутних дерев'яних споруд різної конструкції відомо північніше райковецького ареалу — у Гомельському Подніпров'ї (Ветачка), пониззі Сожу (Дзем'янкi, Попова гора), Середньому Подесенні (Кветунь, Полуж'є), Могилівському Подніпров'ї (Сенчукі, Арава) та басейні Березини (Вялікая Вольса, Чирвони Бераг, Азярцо, Дроздава). У низці курганів рештки кремації в урнах або без них були поміщені до обпалених «ящиків», розміри яких коливалися від 0,7 × 0,7 до 1,6 × 0,75 м (Арава II № 3, Ветачка V № 3, Дроздава № 9, Сенчукі № 2) (Соловьєва 1966, с. 154; Алексеев, Сергеева 1973, с. 50—51; Левко 1988, с. 79; Войтехович 2019, с. 26). Поховальні споруди іншого типу, що нагадували райковецькі, були обгорілими зрубними конструкціями з одного вінець розмірами від 2,4 × 1 до 4,2 × 3,5 м (Попова гора № 5, Кветунь — «курган із поясным набором», Вялікая Вольса б/№, Чирвони Бераг б/№, Азярцо II № 3) (Завитневич 1894, с. 135; Спицын 1896, с. 85; Падін 1976, с. 198; Штыхаў 1992, с. 173—174; Богомольников 2004, с. 33). На загальному тлі виділяється зрубна споруда з кургану 1 могильника Азярцо I (друга половина X ст.), що за розмірів 5 × 4,8 м зберіглася на висоту 1 м і складалась із п'яти вінець. Біля двох кутів цього зрубу, як і в Межиріччі, були покладені великі камені. Дії вогню він не зазнав (Штыхаў 1992, с. 173). Деякі конструкції (Дзем'янкi № 4, Полуж'є № 15, 18) містили по кутам обпалені стовпи, нагадуючи каркасно-стовпові житла (Ляпушкин 1959, с. 86; Соловьєва 1967, с. 190; Бессарабова 1973, с. 75). В окремих випадках (Кветунь № 102) визначити конструктивний характер споруди складно (Падін 1976, с. 200).

Різні дослідники вважали чотирикутні поховальні споруди з території Білорусі та суміжних районів Росії характерною рисою поховального обряду дреговичів (Успенская 1953, с. 107—108), радимичів (Богомольников 2004, с. 25—26) або субстратного слов'яно-балтського населення (Седов 1970, с. 89); зближали із західнослов'янськими аналогами (Sikoga 2011, с. 465). Проте всі перераховані комплекси є хронологічно пізнішими й датуються в межах X (імовірно, другої половини) — початку XI ст. Абсолютна більшість із них містить винятково давньоруські матеріали і лише двічі поряд із ними траплялася ліпна

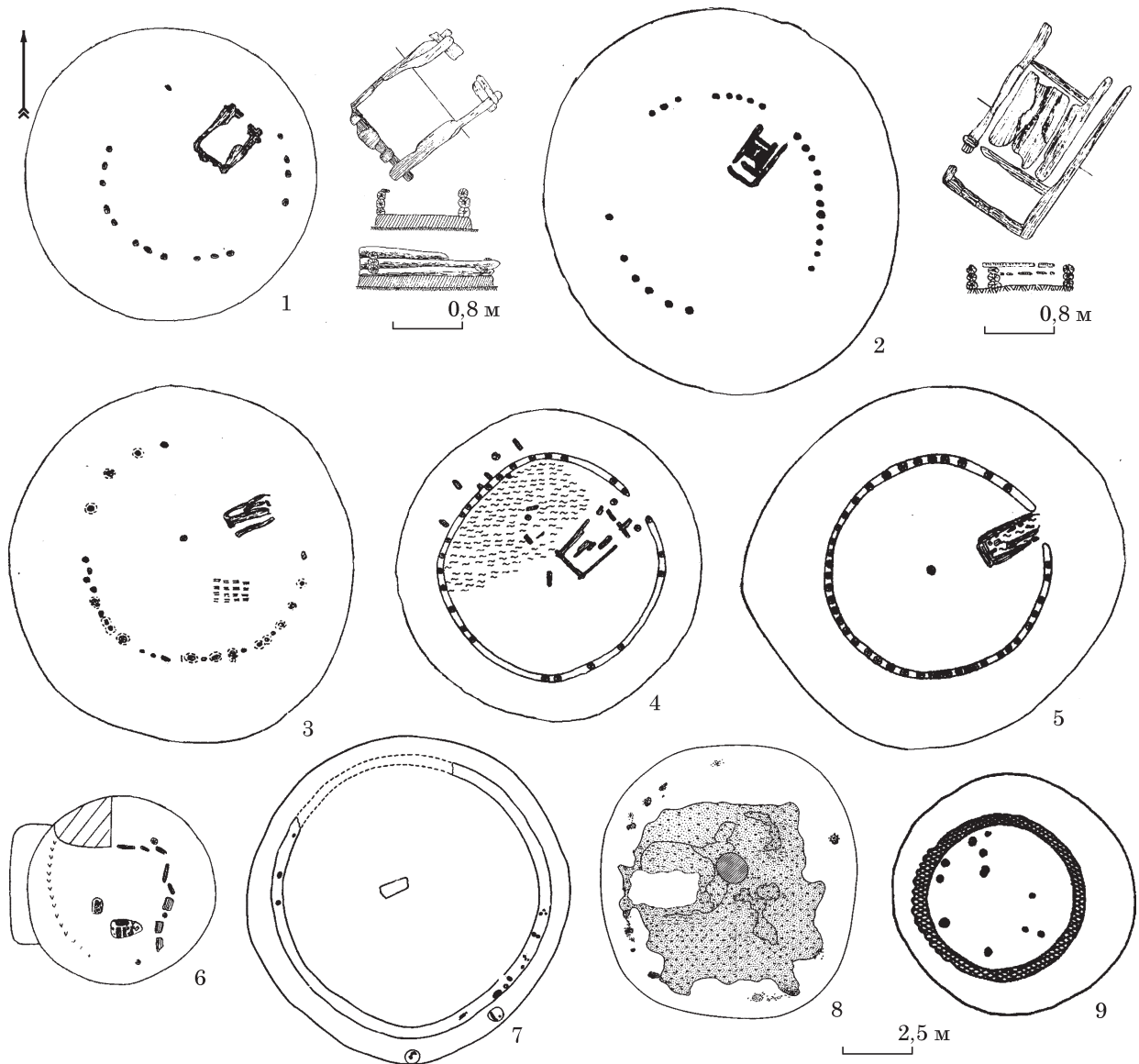

Рис. 3. Кургани боршевської культури: 1—5 — Боршево; 6 — Беляя гора II; 7 — Трізново; 8 — Доброс; 9 — Лебьодка (за: 1—6 — Винников 1984; 7 — Изюмова 1961; 8 — Изюмова 1970; 9 — Бессарабова 1973)

кераміка. Датування та варіативність чотирикутних дерев'яних споруд у середовищі дреговичів і радимичів дозволяють розглядати їх як пізніші ремінісценції ідеї «будинку померлих». Цілком імовірно, що основним взірцем для них могли слугувати не ранньослов'янські прототиби, а камерні гробниці Середнього та Верхнього Подніпров'я (Войтехович 2013, с. 19—20; Бібіков 2020а, с. 218). Так, на Кветуньському некрополі поряд із указаними зрубними спорудами відомі як звичні камери з інгумаційними похованнями, так і схожі конструкції з рештками кремації всередині, зведені в могильних ямах розмірами (3—3,4) × (1,6—1,9) м, завглибшки 1—1,3 м (Падин 1976, с. 201—203; Богомольников 2004, с. 25—26). А наприкінці X—XI ст. у Верхньому Подніпров'ї набули поширення здійснені всередині зрубних конструкцій (т. зв. теремків) інгумаційні поховання, нерідко — у позі сидячи, типовій для камерних гробниць епохи вікінгів.

Натомість локальна традиція поховань у невеликих «ящиках», вочевидь, має місцеве коріння: наявні окремі приклади подібних споруд для останньої чверті I тис. н. е. (напр., Вараніно № 11) (Солов'єва 1970, с. 99). Проте можна припустити й певні впливи християнства: «ящик» із Дроздава за своїми параметрами (1,6 × 0,74 × 0,15 м) цілком нагадує труну (Левко 1988, с. 79).

Л. П. Михайлина (2008, с. 282—285), а слідом за ним А. В. Войтехович (2013, с. 19; 2019, с. 30) зближують указані поховальні споруди райковецької культури з дерев'яними конструкціями, виявленими на могильниках Нушфалеу та Соменені на території румунської Трансільванії-Семіграддя. Біля с. Соменені у центрі п'яти із семи розкопаних курганів були зафіксовані ями прямокутної чи квадратної форми розмірами (1,8—3,2) × (1,4—1,85) м, завглибшки 0,35—0,6 м, орієнтовані за віссю захід—схід (рис. 4: 1—4). Кожну з ям на рівні давнього горизонту

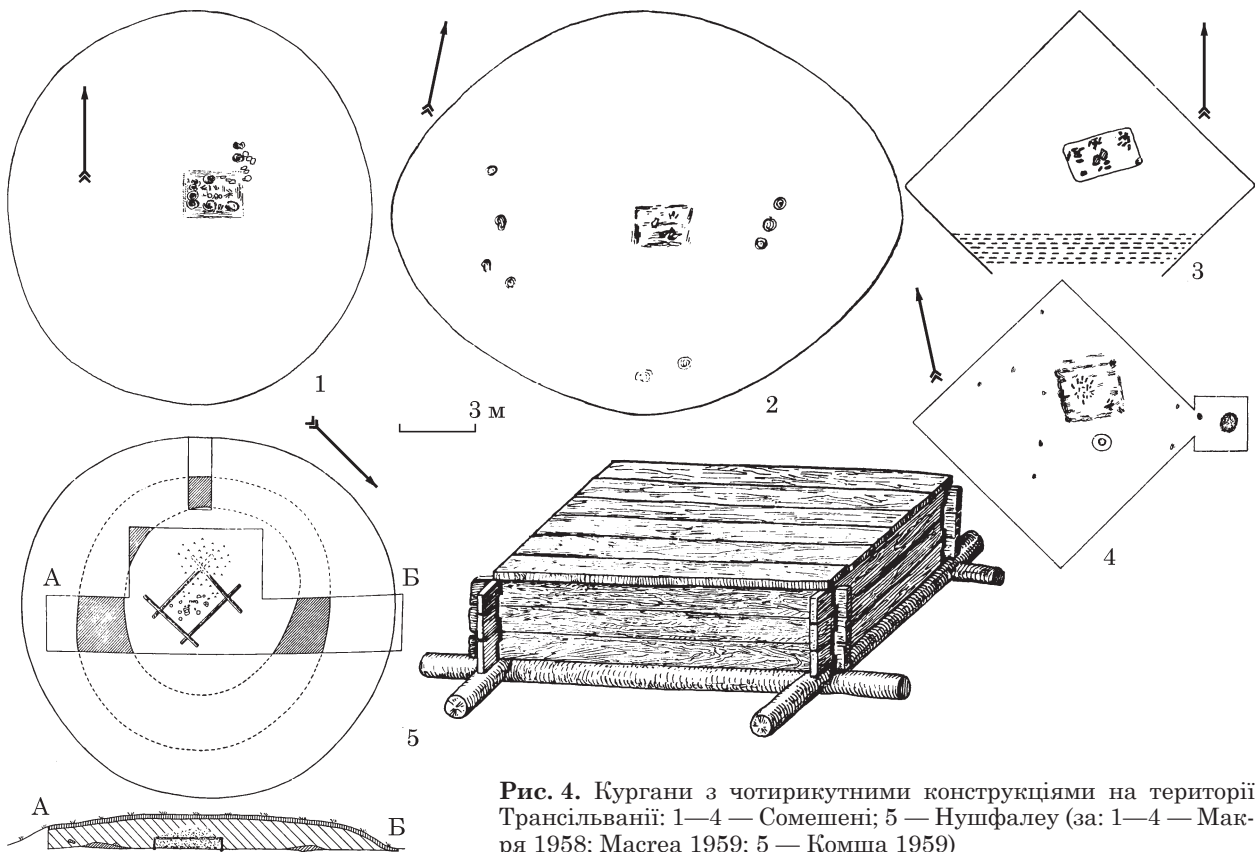

Рис. 4. Кургани з чотирикутними конструкціями на території Трансильванії: 1—4 — Сомешені; 5 — Нушфалеу (за: 1—4 — Макря 1958; Масреа 1959; 5 — Комша 1959)

перекривав дерев'яний настил, що в деяких випадках підтримувався на вертикальних стовпах (рис. 4: 3, 4). Найкраще зберігся настил із кургану I, що складався з поперечних дощок, а по краях був облямований більш товстими рівно обтесаними колодами (рис. 4: 1). На настилах розміщували рештки кремації, іноді зібрані в урни залишки тризни та поховальний інвентар. Самі дерев'яні конструкції не несли слідів вогню. Могильник орієнтовно датований межею VIII—IX ст. (Макря 1958, s. 354—363; Масреа 1959, s. 515—520). Щонайменше в чотирьох курганах із Нушфалеу (VIII — початок IX ст.) було виявлено споруди іншого типу — зведені на рівні горизонту зрубні конструкції, розміри яких коливалися від $2,1 \times 1,2$ до $3,67 \times 3,05$ м. Основу зрубів складали колоди, заглиблені нижче рівня давньої поверхні. Зверху на них були покладені дошки, що утворювали стіни поховальної споруди. В кургані II з розкопок 1958 р. збереглося пласке верхнє перекриття зрубу з товстих дощок (рис. 4: 5), а в кургані III такими ж дошками було викладено підлогу. Споруда з кургану III, на відміну від інших, була обвугленою. Всередину зрубів були зсіпані перепалені кістки небіжчиків і поміщений поховальний інвентар (Комша 1959, с. 527—533). У цілому, як бачимо, з твердженням щодо подібності чотирикутних конструкцій з територій Трансильванії та Полісся погодитися важко. Натомість М. Комша (1978, с. 96—100) та Г. Цолль-Адамікова (1982, s. 87—88) відзначали спільні риси між описаними спорудами та дерев'яними камерами боршевської

культури й навіть висловлювали припущення про переселення з Дону в Карпатську котловину групи населення, котра певний час зберігала попередній обряд. Щоправда, це припущення також не знайшло одностійної підтримки (Винников 1984, с. 159).

Куди більш характерними чотирикутні дерев'яні конструкції є для синхронних пам'яток західнослов'янського ареалу. Так, на території Польщі Г. Цолль-Адамікова виділила 13 подібних комплексів (котрі іноді називають «курганами типу Ліпско»; Szymański 2004) на семи могильниках (Бедковіце, Рацібув, Корнатка, Біловезька пуца, Дахнув, Ёуцов, Ліпско; рис. 5: 1—4; 8: 2). Завдяки розкопкам останніх десятиліть (Ходлік, Городище) цей перелік можна розширити до 16 позицій із десяти некрополів (Szymański 2004; Каляга 2009, с. 73—74; Miechowicz 2020, s. 26; 2021b, s. 268). Більше половини перерахованих некрополів розміщені в басейнах Вепша, Західного Бугу та Середньої Вісли, тобто найближче до райковецького ареалу (рис. 1: а). Ще більшого поширення чотирикутні дерев'яні споруди набули на території чеської Богемії (Праховські скелі, Надслав, Пньовіце, Вшехлапи, Кожлі у Орліка, Беземін, Вітейовіце, Глоговічки та ін.) та, меншою мірою, Моравії (напр., Бойковіце; рис. 5: 5—12; 8: 7, 8). Починаючи з кінця 1930-х рр. такі конструкції виявлені майже в усіх добре розкопаних курганах; М. Лутовські (Lutovský 2006, s. 71; 2013, s. 68) навіть припускає, що їхня відсутність у низці випадків пов'язана з низькою якістю методики розкопок

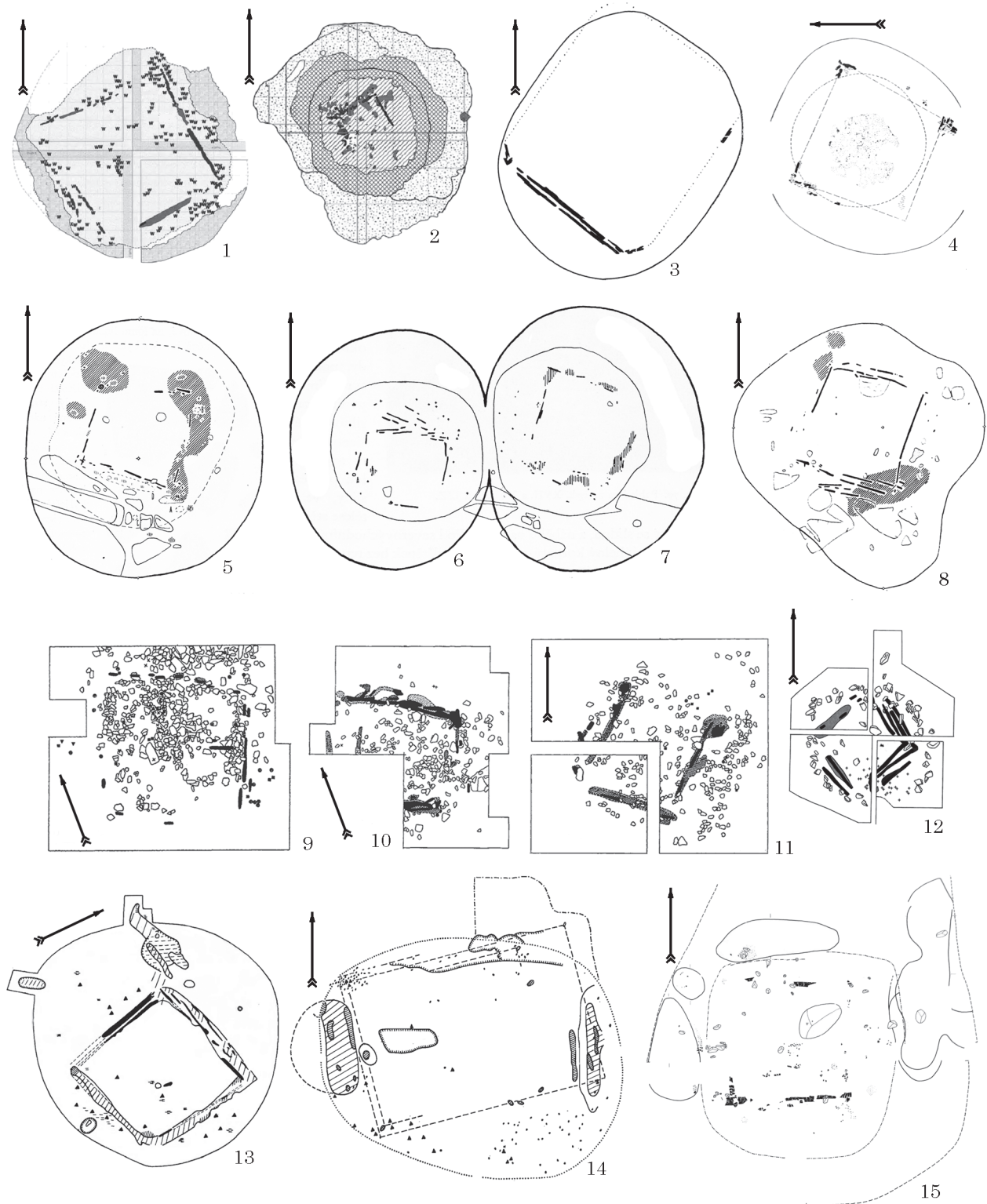

Рис. 5. Кургани з чотирикутними конструкціями типу Ліпско (масштаб довільний): 1, 2 — Ліпско; 3 — Біловезька Пуща; 4 — Карнатка I; 5—8 — Праховські скелі; 9—11 — Кожлі у Орліка; 12 — Вітейовіці; 13, 14 — Бітарова; 15 — Гаро (за: 1, 2 — Miechowicz 2021a; 3 — Zoll-Adamikowa 1979a; 4 — Zoll-Adamikowa 1968b; 5—8 — Turek 1946; 9—11 — Lutovský 2006; 12 — Lutovský 2013; 13, 14 — Petrovský-Šichman 1970; 15 — Wetzel 1979)

або ж із тим, що частина споруд не була обпаленою і просто зогліла. Понад десяток курганів VIII—IX ст. із залишками обпалених чотирикутних конструкцій із колод, дошок або прутів розкопано в прилеглих до Моравії районах Пів-

нічно-Західної Словаччини (Бітарова, Банова, Красняни) (рис. 5: 13, 14; Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202; Slaná 2013, s. 39—40). Відомі вони й на західній околиці слов'янського світу — в Луїжці, зокрема на могильнику Гаро (рис. 5:

15; 8: 9; Wetzel 1979, s. 131—132, 134—135; 2012, p. 228—229).

Розміри споруд сильно коливалися від 2×2 до $10,5 \times 9,8$ м і залежали від площі підкурғанного простору, переважно займаючи більшу його частину. В середньому ж довжина «стін» становила 3—4 м. Споруди здебільшого були орієнтовані стінками за сторонами світу з певними відхиленнями; при цьому конструкції, виявлені на одному некрополі, як правило, мали ідентичну орієнтацію (рис. 5: 5—8, 9—12). Всі подібні конструкції знаходили обвугленими, а поверхня під ними була сильно пропеченою. У низці курганів із території Словаччини та Чехії пропеченим виявився і довколишній ґрунт: отже, споруди засипали землею ще тліючими (Kudrnáč 1951, s. 188; Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202). Рештки кремації могли міститись як усередині споруди, так і зверху на кургані.

Стінки споруд зводилися з колод, брусів або навіть гілок, причому інколи різні техніки спорудження можна спостерігати на одному некрополі. Засвідчено приклади використання дубу, тополі, сосни та ялиці. В багатьох випадках дерев'яні конструктивні елементи доповнювалися кам'яними. Як правило, конструкція західнослов'янських чотирикутних поховальних споруд нагадувала зрубну, проте в надзвичайно спрощеному вигляді. Це добре видно на прикладі некрополя 1 біля с. Корнатка неподалік Кракова (друга половина VII — межа VIII—IX ст.). У кургані 7 колоди, завширшки 10 см, по кутах були покладені внапустку, проте жодних слідів їхнього з'єднання в цілісну споруду виявлено не було (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1968b, s. 144—146). Конструкція з кургану 1, розмірами $4,3 \times 4,2$ м, складалася з тонких (близько 5—6 см у діаметрі) обгорілих жердин, складених в оберемки (до п'яти в одному оберемку). Зверху вона була перекрита камінням, що повторювало її абрис (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 311—314; 1968b, s. 142—144).

За даними Г. Цолль-Адамикової, жодна подібна споруда з території Польщі не була достовірно простежена на висоту більше одного вінця (Zoll-Adamikowa 1968b, s. 147; 1979a, s. 78; 1979b, s. 85). Подібних висновків деякі дослідники доходять і стосовно чеських матеріалів (Hejhal 2005, s. 91). У низці випадків (Вітейовіце, Пньовіце, Праховські скелі) уздовж кожної зі стінок споруди вдавалося фіксувати від двох до чотирьох обвуглених колод, проте стан деревини не дозволяв установити, чи були вони спочатку покладені одна на одну (рис. 5: 6, 8, 12; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370; Lutovský 2013, s. 68). Натомість щонайменше з трьох вінець складався обвуглений дубовий зруб розмірами $2,5 \times 2,5$ м, виявлений у кургані 3 некрополя Гаро (Wetzel 1979, s. 134—135).

Перші чотирикутні підкурғанні конструкції в західнослов'янському середовищі фіксуються практично одночасно з появою самих курғанних насипів — у другій половині VII — на початку

VIII ст. Відмирає ця традиція з початком християнізації тих чи інших регіонів разом із обрядом кремації, деінде «доживаючи» до X ст. Наприклад, такі конструкції відомі в Глоговічках — на найбільш пізньому з відомих курғанних могильників у Богемії (Metlička, Menšík 2020, s. 136). На жаль, переважна більшість курғанів, які нас цікавлять, має досить широкий діапазон датування.

Чотирикутні споруди являли собою найпоширеніший тип внутрішніх конструкцій у курғанях західних слов'ян, який отримав розповсюдження на території Малої Польщі, Сілезії, Богемії, Моравії, Словаччини та Лужиці (Lutovský 2006, s. 71; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Використавши запропоновану польськими дослідниками термінологію, можемо об'єднати їх під назвою «кургани типу Ліпско». Райковецькі захоронення з конструкціями цього типу за всіма деталями поховального обряду не відрізняються від західнослов'янських. Свого часу ще З. Д. Бесарабова (1973, с. 80) зближувала їх зі знайденими в Ліпско та Праховських скелях. Географія поширення поховальних споруд у вигляді зрубів з одного вінця цілковито співпадає з ареалом празької культури. Саме до цієї культури належать найбільш ранні приклади чотирикутних конструкцій (Міропіль — Вільха).

Кільцеві огорожі. Конструкції цього типу в райковецькому ареалі отримали найменше поширення. Їх залишки по одному разу фіксувалися на двох некрополях Північно-Західної Волині. В обох насипах траплялись уламки як ліпної кераміки, так і гончарної, що дає змогу датувати їх у межах IX—X ст. У кургані 1 біля с. Миляновичі в басейні р. Турія навколо решток поховання зафіксовано канавку шириною 0,1—0,3 м, завглибшки 0,1—0,15 м. Вона обмежувала підовальний (або прямокутний із заокругленими кутами) у плані майданчик розмірами $2,8 \times 2$ м, видовжений із заходу на схід (Русанова 1969, с. 7; 1973, с. 44—45). Свого часу ще П. М. Третьяков (1941, с. 50) установив, що подібні канавки слугували основою для дерев'яної огорожі, що добре простежено, наприклад, за матеріалами боршевської (рис. 3) та моциньської культур. З двох сторін канавка з Миляновичів мала розриви, утворюючи два окремі відрізки (з південного заходу) та стовпову ямку (?) (з північного заходу). Авторка розкопок пов'язувала ці розриви з поганою збереженістю решток конструкції, проте серед боршевських огорож відомі «комбіновані варіанти», коли частина стовпчиків укопувалася до спільної канавки, частина — до окремих ямок (Бесарабова 1973, с. 74). Навколо канавки з трьох боків лежало кілька великих каменів (рис. 6: 2).

Кільцева огорожа дещо відмінного типу була виявлена в кургані 2 біля с. Головне (північний захід Волині). На підшві кургану зафіксовано зольно-вугільний прошарок із кількома перепаленими кістками людини в центрі. Уздовж периметру насипу цей прошарок був оточений горілими колодами, а на стиках колод простежені залишки

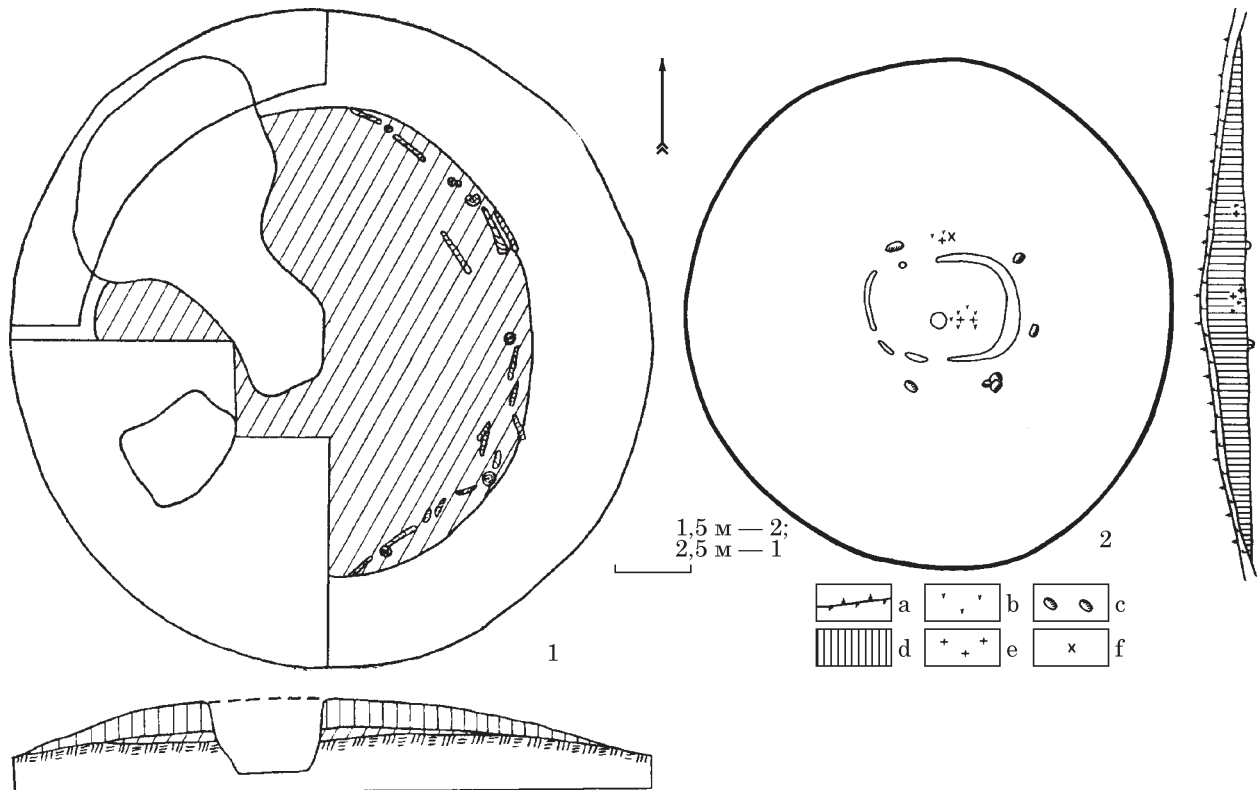

Рис. 6. Райковецькі кургани з кільцевими огорожами: 1 — Головне, к. 2; 2 — Милянєвичі, к. 1. Умовні позначки: а — дерн; б — вугілля; с — каміння; д — гумусований шар; е — перепалені кістки; ф — залізний ніж (за: 1 — Кухаренко 1961; 2 — Русанова 1969)

вертикальних стовпів, також перегорілих. Судячи з кресленика, діаметр огорожі становив близько 15 м (рис. 6: 1; Кухаренко 1958, с. 24—25; 1961, с. 32). Повних аналогій огорожі з Головного наразі не відомо. Не є цілком зрозумілим і спосіб кріплення вертикальних та горизонтальних елементів споруди між собою. Можливо, верхні частини стовпів були з'єднані за допомогою колод подібно до балюстради. Цілком можливий і варіант, зафіксований у кургані 4 могильника Кастики у верхів'ях р. Вілія на північному заході Білорусі. Курган містив поховання середини XI—XII ст. за обрядом інгумації на рівні горизонту. Згідно з реконструкцією авторів розкопок, він був облямований горизонтальними дошками чи плашками, поставленими на крайки та утримуваними за допомогою вертикальних стовпів. Ця конструкція, на їхню думку, мала укріпити схили кургану, запобігти їхньому оповзанню (Плавінські, Сцяпанова 2019, с. 73—75). Деякі поховальні споруди також вирізняються поєднанням горизонтальних елементів і стовпів, проте в плані вони могли бути радше чотирикутними. Одна з них була виявлена в кургані 161 (кінець VII — початок IX ст.) некрополя V біля с. Іуцьов у верхів'ях р. Вепш, в 100 км на південний захід від Головного (Zoll-Adamikowa 1974, s. 145, 149). На думку З. Д. Бесарабової, подібну конструкцію мали споруди з миропільських курганів 1 і 2 та курганів 15 і 18 з Полужжя (Бесарабова 1973, с. 75).

Загалом кільцеві поховальні споруди, на відміну від чотирикутних, на західнослов'янських

теренах поширення не набули. Серед поодиноких винятків можна назвати курган 81 некрополя Волін 9, де 36 обвуглених стовпчиків, забитих на відстані 1 м один від одного вздовж периметру курганного насипу, утворювали коло діаметром 18—20 м. Ймовірно, до ранньосередньовічного часу належать і кілька схожих конструкцій із Біловезької Пущі (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 91).

Натомість на території Східної Європи кільцеві огорожі відомі вже на слов'янських некрополях третьої чверті I тис. н. е., хоча для цього періоду їх також вважають радше винятками (Синиця 2003, с. 97). Прикладом є канавка, що оточувала кремацийне поховання пражської культури в кургані 2 некрополя Семурадці на Середній Прип'яті. Вона мала діаметр 6 м, ширину 0,5 м, глибину від рівня материка 0,2—0,3 м (Поболь 1970, с. 233). У кургані 5 з уроч. Токовисько між сс. Миропіль і Вільха вздовж периметру насипу були розташовані шість стовпових ямок і два камені, на думку дослідниці кургану, — це залишки кільцевої огорожі (Русанова 1969, с. 4; 1973, с. 40). На могильнику колочинської культури Колос (лівий берег Дніпра) на підшві кургану виявлено зольно-вугільний прошарок із декількома перепаленими кістками та залишки огорожі з обвуглених кілочків (Богомольников 1975, с. 382).

Зрідка залишки аналогічних споруд удається простежити й на ґрунтових могильниках. Напівкруглою огорожею було з південного боку оточене поховання в урні з пражського горизонту

поселення Тетерівка I (Фролов 1967, с. 35). На колючинському ґрунтовому могильнику Картамишеве II на Верхньому Пслі навколо низки поховань виявлені канавки, що огорожували ділянки площею близько $3,5 \times 2,5$ м (Горюнов 1980, с. 51). Ще 1906 р. М. О. Макаренко та В. Ф. Беспальчев провели розкопки біля с. Малі Будки на Верхній Сулі, котрі пізніше визнають першими дослідженнями пам'яток волинцевської культури. В одному з трьох розчищених поховань біля поховальної урни виявлені дев'ять зотлілих товстих кілків, які оточували її півколом і були на $1/4$ аршина (близько 18 см) заглиблені в землю (Макаренко 1907, с. 50—51; Беспальчев 1912, с. 214). Очевидно, в межі розкопу потрапила лише частина кільцевої огорожі.

Пізнші кремаційні поховання, оточені кільцевими канавками діаметром 5—6,5 м, глибиною 0,25—0,6 м, відомі в Середньому Подесенні (Полуж'є № 1, Кветунь № 137, 141). Перші два містили слов'янські ліпні горщики VIII—X ст. (Ляпушкин 1959, с. 85; Падин 1970, с. 97), третій датовано давньоруською добою (кінцем X — початком XI ст.; Падин 1976, с. 200). На Шестовицькому некрополі навколо трьох поховань, здійснених за обрядом кремації на стороні (кургани 23, 88, 89), виявлені канавки діаметрами 4—6 м, завширшки 0,1—0,15 м, такої само глибини (Бліфельд 1977, с. 123, 166, 167). Аналогічні невеликі канавки фіксувалися в курганах із кенотафами (29, 43) та камерною гробницею (78) (Бліфельд 1977, с. 126, 141, 160—161). Якщо кремаційні поховання містили тільки залізні ножі, то в камерному — найдено багатий набір жіночих прикрас скандинавського кола. З огляду на незначну глибину канавок, важко сказати, чи призначалися вони для стовпових огорож (хоча в будь-якому випадку могли мати близький семантичний сенс; Бібіков 2020b, с. 295).

На дні рову сопки могильника Брод VI на Валдайській височині виявлено кільцеву канавку завширшки 0,55—1,4 м, заглиблену в материк на 0,4—0,7 м, зі слідами закріплених у ній стовпів. Очевидно, ця огорожа була споруджена після насипання сопки і спалена (Фролов 1994, с. 39—41). Кільцеві огорожі зрідка трапляються й на інших могильниках Новгородщини (напр., Ліпця IV № 4) (Фролов 1994, с. 45).

Особливого поширення поховання останньої чверті I тис. н. е. із кільцевими огорожами, чудово відомі в літературі, набули в басейнах Верхньої Оки та Верхнього Дону. Такими конструкціями була оточена більшість класичних боршевських поховань у камерах (Боршево, Белая гора II, Воротинцево, Западная, Лебьодка, Доброе), хоча на ранніх етапах досліджень, враховуючи недосконалість методики, їх не завжди вдавалося виявити (рис. 3: 1—6). На тих самих і деяких інших (Лисая гора, Трізново) могильниках відомі кургани з аналогічними огорожами, але без камер (рис. 3: 7—9). Загальна кількість подібних споруд нині доходить до п'яти десятків. Діаметр огорож становив 5—13 м, залежно

від розмірів насипу. Стовпчики робили з кілочків, колод або плах і зазвичай встановлювали на відстані 0,15—0,2 м один від одного вздовж периметру курганного насипу, нерідко — до спільної канавки (рис. 3). Іноді трапляються подвійні огорожі (Изюмова 1961, с. 252—256; 1964, с. 152—153; 1970, с. 191—193; Бессарабова 1973, с. 74; Никольская 1981, с. 28—32; Винников 1984, с. 23; 1995, с. 89; 2012, с. 14). Стосовно призначення цих конструкцій висловлювалися протилежні думки: огорожі позначали межі курганів (Рыбаков 1949, с. 29), запобігали їх оповзанню (Горюнова 1961, с. 210) або були пов'язані з культом сонця (Лавров 1951, с. 73; Изюмова 1964, с. 153).

Вочевидь, звичай спорудження кільцевих огорож слов'яни Верхньої Оки — літописні в'ятичі — перейняли у попереднього, балтського населення регіону — носіїв мощинської культури IV—VII ст. (Седов 2000, с. 78). Довгий час еталонні могильники цієї культури — Шаньково і Почепок із дореволюційних розкопок М. І. Буличова — також вважали в'ятицькими (Третьяков 1953, с. 240; Никольская 1959, с. 82, 84). Якщо теза про наявність у мощинських племен поховальних камер, подібних боршевським, була визнана хибною (Носов 1974, с. 9—12), то кільцеві канавки від огорож нині виявлені на п'яти некрополях (Массалитина 1994, с. 14), найбільш західним із яких є Дубосіце неподалік Смоленська (Седов 1960, с. 12). За спостереженням П. Н. Третьякова (1969, с. 89), ці конструкції нагадують подібні дерев'яні огорожі язичницьких святилиць східнобалтського населення Смоленщини. Іноді навіть важко встановити, до мощинського чи до боршевського етапу належать окремі кургани з огорожами (напр., Щурово на Середній Оці; Сыроватко 2010, с. 300)).

У подальшому частина в'ятичів із Верхньоокського басейну переселилася на Дон, зберігши всі основні елементи свого поховального обряду (Винников 2012, с. 17). Окремі приклади кільцевих огорож із обвуглених дерев'яних плах відомі й на роменських могильниках басейну р. Тускар у Курському Посеймі (Шуклінка № 1 1952 р., Переверзево б/№, Мішково № 2). Їх справедливо розцінюють як свідчення контактів між суміжними групами сіверян і в'ятичів (Никольская 1959, с. 83; Седов 1982, с. 139; Григорьев 2000, с. 114).

Наприкінці X ст. починається слов'янська колонізація глибинних районів Пооччя, населених фіно-уграми. У басейні р. Москва, в Суздальському Опіллі, на Середній і Нижній Оці з'являються кургани з інгумаційними похованнями на рівні горизонту чи в ямах, оточеними кільцевими канавками близьких із боршевськими параметрів, проте, як правило, меншого діаметру. Загалом можемо нарахувати приблизно 60 подібних поховань (Стара Рязань, Суздаль, Гнезділово, Новосьолка, Вєськово, Подболот'євський могильник, Покров, Стрелково, Одінцево, Бєсєди) (Аграфонов 1970, с. 337; Арциховский 1970, с. 104; Век-

слер 1970, с. 124; Юшко 1972, с. 186—190; Даркевич, Борисевич 1995, с. 359—360; Седова 1997, с. 149—150; Зеленцова, Милованов 2015, с. 122; Макаров, Красникова, Угулава 2021, с. 17). На курганному могильнику Доброе залишки огорож відкриті як навколо кремаційних, так і навколо інгумаційних поховань (Изюмова 1970, с. 191—193, рис. 4). Те саме стосується і некрополя Кремен'є, причому залишки трупоспалення XII ст., оточені невеликою (1 × 0,9 м по зовнішньому краю) оваліною канавкою, містилися в міжкурганному просторі (Сыроватко, Свиркина, Клещенко 2019, с. 107—108, 113).

За межами «в'ятицького» ареалу давньоруські інгумаційні поховання XI—XII ст. з кільцевими огорожами нечисленні й відомі переважно на території Білорусі: в басейні р. Лань (Ясянец), у верхів'ях р. Вілія (Кастікі), на Нижній Прип'яті (Акулінка), у районі злиття Дніпра та Сожу (Мохав), у Смоленському Подніпров'ї (Матвеево, Колондя) (Русанова 1967, с. 46; Енуков 1990, с. 118; Плавінські, Сцяпанова 2019, с. 73—75; Макаров, Красникова, Угулава 2021, с. 17). На Дніпровському Правобережжі такі поховання наразі вдалося зафіксувати лише на двох могильниках. У кургані біля с. Ягнятина на р. Роставиця могильна яма розміщувалася у центрі огорожі діаметром близько 8,5 м із кількох десятків стовпчиків завтовшки 0,15 м (Махно 1952, с. 165—166). Кожен із семи курганів, розкопаних І. П. Русановою поблизу с. Буки на Верхньому Тетереві, містив канавку діаметром 4—5,7 м, завширшки 0,2—0,4 м, завглибшки до 0,2 м. На дні канавки з кургану 7 збереглися ямки від кілочків, забитих у її дно на глибину 0,1—0,15 м, на відстані 0,2—0,4 м один від одного (Русанова 1967, с. 43).

Отже, найвища концентрація поховань із кільцевими огорожами протягом другої половини I — початку II тис. н. е. спостерігається в басейні Верхньої Оки. На інших східнослов'янських землях такі поховання фіксуються досить рідко та спорадично, будучи віддаленими між собою як хронологічно, так і територіально. Водночас немає жодних підстав уважати появу таких огорож (до того ж конструктивно відмінних) у носіїв празької та райковецької культури свідченнями контактів із дніпровськими балтами чи в'ятичами. Тим паче традиція їх спорудження була відома безпосереднім попередникам празького населення. Так, щонайменше чотири кургани із залишками стовпових огорож відомо на некрополях культури карпатських курганів (Пилипи 1 № 7, Пилипи 3 № 1, 2, Трач 3 № 1) (Вакуленко 1997, с. 89—92; 2002, с. 115; 2003, с. 63, 65—66; 2010, с. 73). Навколо поховальних вогнищ зафіксовано 7—14 стовпових ямок діаметрами 0,25—0,6 м, глибиною 0,2—0,25 м, що обмежували округлу чи оваліну площу діаметром від 6 × 5 м до 8,25 м. У кургані 1 в уроч. Микитинське біля с. Трач, крім «зовнішньої» огорожі зі стовпів, яма з рештками кремації була оточена десят'ма кілочками діаметром 5 см, розташованими від неї на відстані 0,65 м (Вакуленко 2002, с. 115).

Навколо ще восьми поховань (Нижній Струтинь, Печеніжин, Ганнів, Марківці, Перерісль) виявлено канавки з вуглистим заповненням діаметрами 4—7 м, завширшки 0,2—0,3 м, завглибшки 0,2—0,55 м (Вакуленко 2010, с. 78).

Загалом поховальні споруди у вигляді кільцевих огорож є малохарактерними для слов'янських некрополів Східної Європи другої половини I — початку II тис. н. е. На ранніх етапах вони зрідка трапляються не лише в курганах, але й у ґрунтових похованнях, а після Володимирового хрещення 988 р. — у курганах із інгумацією. Між собою огорожі різняться за конструкцією (суцільні канавки, кілочки чи окремі стовпчики, зрідка — в поєднанні з горизонтальними елементами), розмірами та розташуванням усередині підкурганного простору (у центрі насипів або вздовж їх периметру), роллю в ритуальних діях (зі слідами горіння чи без).

Одиничні стовпи. До останнього типу дерев'яних конструкцій відносимо залишки одиничних стовпів, представлені щонайменше в семи похованнях двох курганних некрополів. У п'яти насипах (кургани 1, 4—6, 9) Чорнівського могильника на Буковині виявлено по одній стовповій ямці діаметром 0,15—0,3 м, заглибленій у материк на 0,15—0,5 м. Усі ямки розміщувалися в західних частинах курганів; більшість із них була заповнена вугіллям і золою (рис. 7: 1, 3—5). Можливо, слідами від стовпів є частина близьких за параметрами впускних ям, які дещо не доходили до материка (рис. 7: 2, 4, 5). По дві такі ями зафіксовані в курганах 3, 5 і 9, у деяких із них були знайдені перепалені кістки. При цьому важливо відзначити, що інших кісткових решток чорнівські кургани зі стовповими ямками (за винятком кургану 1) не містили. Серед керамічного матеріалу в більшості курганів переважав гончарний; лише в кургані 1 виявлено винятково ліпну кераміку (Русанова 1979, с. 8—10; Тимошук 1982, с. 188—190).

Більш повну картину вдалося зафіксувати на могильнику Добростани під Львовом (кінець IX—X ст.). У північно-східній частині насипу кургану 2 на рівні материка було виявлено стовпову ямку діаметром 0,25—0,3 м, завглибшки до 0,2 м. Перепалені людські кістки містилися на площі 1,3 × 0,75 м на північному краю насипу та поза його межами. За межами насипу, навколо стовпової ямки, фіксувалося й скупчення фрагментів гончарної кераміки. В кургані 3 скупчення кальцинованих кісток займало площу 3,2 × 2,1 м і також виходило за межі північно-східного краю курганного насипу. У південній частині цього скупчення було знайдено обвуглену колоду завдовжки 2 м, діаметром 0,1—0,2 м, та конструктивно пов'язану з нею стовпову ямку діаметром 0,3 м, укопану в материк на глибину 0,2 м (рис. 7: 6; Шишак, Ляска 2013, с. 112, 114).

Конструктивний елемент, що нас цікавить, майже завжди залишався поза увагою дослідників. Попри інтерес до Чорнівського могильника у вітчизняній історіографії, згадки про стовпові

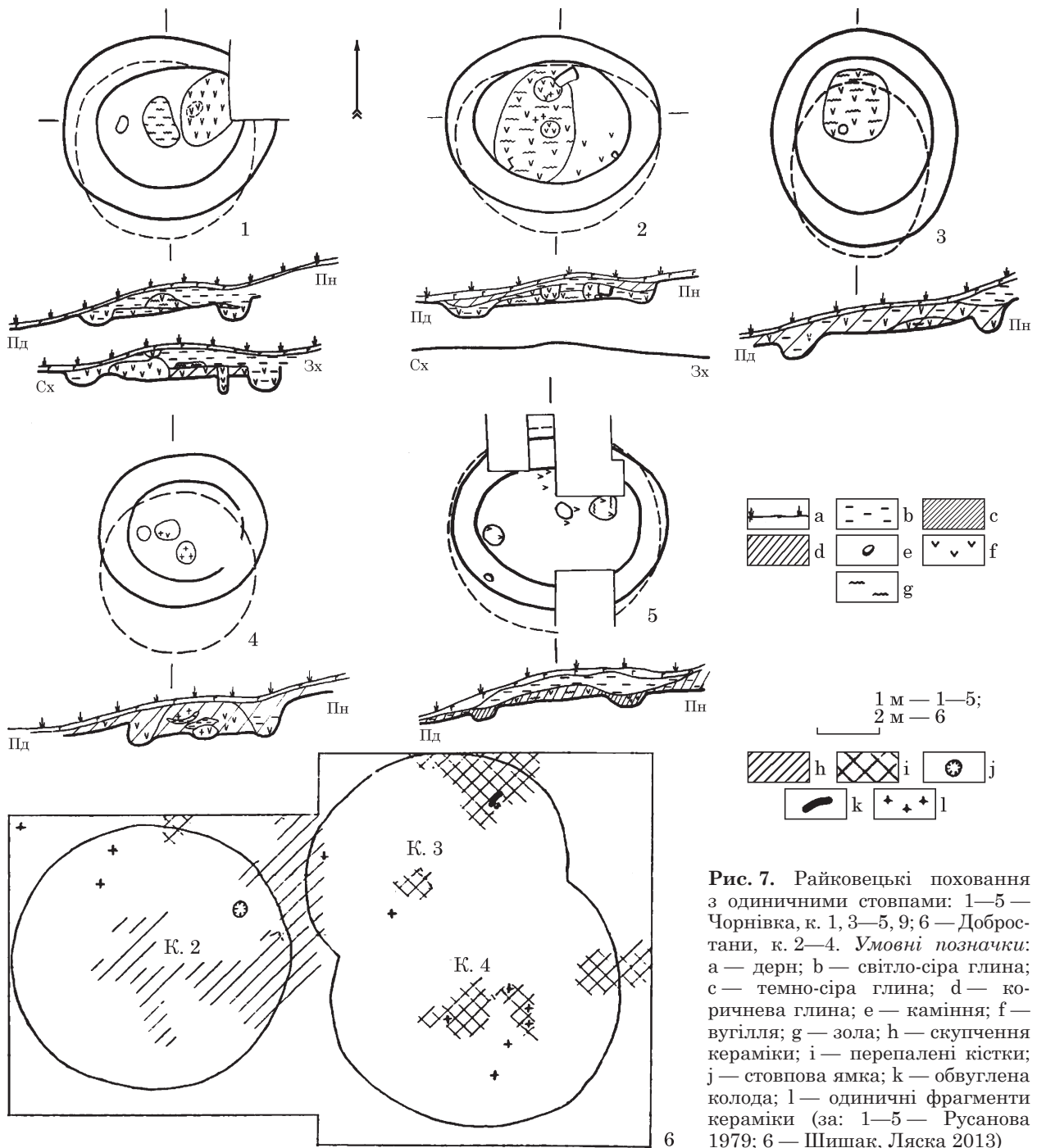

Рис. 7. Райковецькі поховання з одиничними стовпами: 1—5 — Чорнівка, к. 1, 3—5, 9; 6 — Добростани, к. 2—4. Умовні позначки: а — дерн; б — світло-сіра глина; с — темно-сіра глина; д — коричнева глина; е — каміння; ф — вугілля; г — зола; h — скупчення кераміки; і — перепалені кістки; j — стовпова ямка; k — обвуглена колода; l — одиничні фрагменти кераміки (за: 1—5 — Русанова 1979; 6 — Шишак, Ляска 2013)

ямки на підшві курганів так і не вийшли далі сторінок звітної документації. Єдина спроба пояснити призначення стовпів у курганах із Добростанів крізь призму найближчих аналогій належить В. М. Лясці (Ляска 2012, с. 502; Шишак, Ляска 2013, с. 116). Незважаючи на це, стовпи досить широко застосовувались у конструкції східнослов'янських курганів.

Імовірні вказівки на існування подібних конструкцій містяться в середньовічних писемних джерелах. Так, згідно з недатованою частиною «Повісті временних літ», слов'яни-язичники ставили урну («судь малъ») «на стовпі на шляхах» («на столпѣ на путехъ») (Повість... 1990, с. 22). Щоправда, Б. О. Рыбаков розумів під літопис-

ним «стовпом» домовину — поховальну камеру на кшталт боршевських — і навіть співвідніс цю споруду з фольклорною «хатинкою на курячих ніжках» (Рыбаков 1987, с. 41—43). У пострадянських країнах це трактування домінує досі (Богомольников 2004, с. 25; Петрухин 2014, с. 311). Деякі інші вчені допускали, що «стовп» тут ужито в значенні курганного насипу (Котляревский 1868, с. 122—123; Григорьев 2012, с. 99), хоча традиційно літописці використовували для цього слово «могила».

Ще більше суперечок (див.: Niederle 1911, с. 327; Цолль-Адамикова 1998, с. 85, прим. 4) викликає обряд, згаданий у «Житті Оттона Бамберзького» авторства Ебона Міхельсберзького.

Під час опису місіонерської діяльності єпископа Оттона у Західній Померанії в 1120-х рр. йдеться про заборону помор'янам, з-поміж інших язичницьких звичаїв, поміщати «палки» («*fustes*») на могилах (у сучасному російськомовному перекладі — «ставити палки біля їх могил») (Жизнеописание... 2021, с. 171), що є більш далеким від оригіналу).

Перші спроби зіставити писемні дані з археологічним матеріалом були здійснені ще наприкінці XIX ст. Під час очолюваних О. В. Селівановим розкопок біригуального Борковського могильника під Рязанню між похованнями були виявлені напівзотлілі стовпчики заввишки близько 0,35—0,9 м, заглиблені в культурний шар. Керівник робіт припустив, що на них могли ставити поховальні урни, як це описано в літописі (Селиванов 1893, с. 88). Проте інші учасники розкопок відхилили таку точку зору, обстоюючи більш пізнє походження стовпів відносно некрополя (Черепнин 1895, с. 291—296; Городцов 1897). Основна ж частина самого могильника, як виявилось згодом, належала фіно-угорському населенню культури рязано-окських могильників. Куди більш надійні матеріали для зіставлення з літописним повідомленням вдалося здобути В. З. Завітневичу під час досліджень у Гомельському Подніпр'ї, проведених майже одночасно з розкопками в Борках. На цих матеріалах ми зупинимось детальніше трохи пізніше.

Під час виділення морфологічно подібних конструкцій треба розуміти, що у різних етнографічних груп слов'янства вони могли мати різне призначення. До того ж у деяких випадках важко сказати, чи не стосувалися стовпи якихось більш складних конструкцій. Як уже зазначалося, найбільш ранні слов'янські кургани зі слідами стовпів відомі на могильниках між сс. Миропіль і Вільха. Хоч, як правило, їх зараховують до конструкцій інших типів, необхідно відзначити, що в деяких стовпових ямках (уроч. «По дорозі з Фастівського млину на шлях» № 1, 2) містилися перепалені кістки з вугіллям, як добре видно на кресленнях (Русанова 1969, рис. 6, 8).

Залишки одного чи кількох обвуглених стовпів знаходили в центральній частині деяких курганів боршевської культури (Боршево, Трізново, Западная; рис. 3: 3, 5). А. З. Вінніков (1984, с. 23—24; 2012, с. 14) припускає, що такі стовпи могли розміщуватися і в інших насипах, але вище материка, що ускладнює їхню фіксацію. Іноді поруч зі стовпами містилися перепалені кістки (Западная № 17, 18), що дозволяє припускати певний їхній зв'язок із поховальним ритуалом (Ізюмова 1964, с. 160). Крім центральних стовпів, сліди вертикальних конструкцій, не пов'язаних із кільцевими огорожами, фіксувалися й на інших боршевських могильниках (Лебодка, Лисая гора; рис. 3: 9; Бессарабова 1973, с. 77). Великий Беседський курган на р. Москва містив на рівні горизонту три стовпові ямки діаметрами 0,2—0,25 м; слідів поховання виявлено не було (Арциховский 1970, с. 104).

Рештки стовпів, які оточували згадані раніше дерев'яні настили, було виявлено вздовж периметра курганів IV і V у Соменені в Трансільванії. Не маючи кращого пояснення, автор досліджень припустив, що ці стовпи підтримували дерев'яний паркан (Macrea 1959, s. 520), що є вкрай сумнівним, із огляду на безсистемність їхнього розташування (рис. 4: 2, 3). Рештки стовпа зафіксовані й у кургані III, який не містив решток поховання та інших знахідок (Macrea 1959, s. 515).

Останніми десятиліттями сліди від дерев'яних стовпів почали фіксувати в центрі підшви новгородських сопок, що пов'язано з удосконаленням методики розкопок (Заручев'є, Городіще, Стара Ладога-Победіще) (Петренко 1985, с. 141, рис. 7: 3; Конєцкий 1987, с. 55—66; 1995, с. 84; Булкин, Бугославский 1988, с. 87—88). Попри відносно незначну кількість фактів їх прямої фіксації, стовпи могли бути сталим елементом конструкції сопок (Конєцкий 1989, с. 143). Особливої уваги заслуговує сопка групи Брод VI. Стовп установлювали під час спорудження насипу, помістивши нижню частину до неглибокої ямки, й забутовували камінням. На вершині насипу, трохи південніше стовпа, у невеликій кількості містилися кальциновані кістки; інших знахідок сопка не містила (Фролов 1994, с. 38—39).

Маловиразні залишки обгорілих стовпчиків були виявлені в давньоруських кремаційних похованнях на території Білорусі (Дзем'янки № 9, Глінішча № 9, Пагошча № 8) (Соловьєва 1967, с. 192; Штыхаў 1992, с. 124; Плавінські 2017, с. 42, 45). Їхню появу в Брацлавському Поозер'ї іноді пояснюють проникненням у цей регіон південноруського населення (Плавінські 2017, с. 49). Залишки стовпчиків подекуди фіксуються в курганах XI ст. з інгумацією на рівні горизонту. В одному з них (Звезда № 5) на стовпчику стояв горщик (Войтехович 2019, с. 45), у чому ми вбачаємо імітацію більш раннього поховального обряду.

Найбільш цінні, з огляду на їхню чудову збереженість, матеріали для нашого питання вдалося здобути ще в позаминулому столітті. Мова йде про вищезгадані кургани, розкопані В. З. Завітневичем на трьох некрополях у межиріччі Дніпра та Нижньої Прип'яті (нині — Брагінський та Лоевський р-ни Гомельської обл. Республіки Білорусь). Майже в кожному з них на рівні горизонту були виявлені прошарки золи та дрібного вугілля, що, на думку автора розкопок, утворилися внаслідок спалення небіжчиків. Проте сам дослідник визнавав, що бодай незначні сліди перепалених кісток (і не обов'язково людських) у цих прошарках вдалося виявити лише двічі, що, звичайно, унеможливило подібну інтерпретацію (Завітневич 1892, с. 17—18).

Між сс. Малейки і Городище в кожному з семи розкопаних у двох курганних групах насипів було виявлено по одному чи два дерев'яних стовпи діаметрами близько 0,35 м. Вони починалися у верхніх шарах курганів і були заглиблені на

0,7—1 м нижче рівня горизонту. В одному випадку вдалося визначити породу дерева — сосна. Виразних людських решток знайдено не було. В. З. Завітневич згадав, що ознаки наявності таких само стовпів були раніше помічені ним в деяких курганах Сінського могильника, однак, зважаючи на гіршу збереженість і незвичність цього конструктивного елементу, були прийняті за зотлілі пеньки (Завітневич 1892, с. 18—20).

В уроч. Гірки біля Пашковки поблизу с. Пажаркі залишки стовпів вдалося зафіксувати в двох курганах із семи досліджених. В обох випадках біля їх верхніх країв зафіксовані невеликі скупчення перепалених кісток і фрагментів кераміки. Ще в одному насипі кістки почали траплятися від самої верхівки, а на глибині близько 0,5 м виявлено цілу поховальну урну. На цій підставі В. З. Завітневич слушно припустив, що спочатку посудина з кістками містилася на вершині кургану на стовпі, в міру тління котрого поступово опустилася в товщу насипу. Цією самою обставиною (накурганним похованням) пояснювалася повна відсутність людських решток у більшості курганів зі стовпами. Сам же обряд, представлений на Пажарському, Малейківському та Сінському могильниках, дослідник реконструював таким чином: на місці спалення померлого встановлювали дерев'яний стовп, навколо нього насипали курган, а на вершину кургану, на стовпі, ставили урну, котра, імовірно, залишалася відкритою (Завітневич 1892, с. 20—23).

Важливим є визначення культурно-хронологічної належності поховань. Тим паче межиріччя Дніпра та Нижньої Прип'яті іноді відносять до ареалу райковецької культури (Баран (ред.) 1985, рис. 20). У літературі прийнято зараховувати Пашковський, Малейківський і Сінський могильники до числа дреговичських (Солов'єва 1956, с. 144, 147; Успенская 1953, с. 102—103; Седов 1970, с. 85). Натомість один із провідних дослідників регіону О. А. Макушников поставив цей висновок під сумніви. З огляду на відсутність етноплемінних прикрас, відмінності в обряді та наявність предметів озброєння, дослідник об'рунтував зв'язок цих та деяких інших могильників із князівськими заставами давньоруського періоду (лише некрополь у Пажарках міг бути залишений місцевим населенням; Макушников 2009, с. 83, 93). Про поховальні урни В. З. Завітневич, на жаль, не повідомляє нічого. Керамічний комплекс усіх розкопаних ним у Прип'ятському Поліссі курганів він характеризує як *«горщики приблизно тієї ж форми, з якою і тепер доводиться зустрічатися в побуті місцевих селян»* (Завітневич 1892, с. 68). Зі значною долею імовірності можна лише припустити, що урни були гончарними. Також важливо зазначити, що у чотирьох інших курганних групах біля с. Пажаркі, одна з яких розташовувалася на відстані 200 кроків від описаної вище, виявлено винятково інгумаційні поховання в гробовищах (іноді — обпалених) на рівні горизонту, рідше — у підкурганних ямах (Завітневич 1892,

с. 23—26). Найімовірніше, що функціонування кремаційного могильника безпосередньо передувало християнізації регіону.

З огляду на незвичність описаного В. З. Завітневичем обряду, наступні покоління археологів уважали його унікальним для слов'янських теренів (Седов 1970, с. 85) або взагалі сприймали ці дані з недовірою (Успенская 1953, с. 103). Натомість польські дослідники не сумнівалися, що в межиріччі Дніпра та Нижньої Прип'яті були виявлені накурганні поховання «на стовпах», подібні до знайдених на території Польщі та Чехії (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 80; Sikora 2011, s. 466). Матеріали західнослов'янських поховань значно доповнюють наявну картину й допомагають ще краще зрозуміти призначення стовпів у конструкції райковецьких курганів.

На території Польщі значну, можливо навіть більшу, частину поховань «племінного» періоду становили накурганні, тобто здійснені в уже насипаному кургані (Zoll-Adamikowa 1974, s. 136—137; 1979b, s. 130—131; Florek 2011, s. 64). Гіпотеза про їх існування, висунута на базі писемних джерел (Niederle 1911, s. 325—326), отримала матеріальні підтвердження після Другої світової війни завдяки польовим дослідженням М. Древка (Drewko 1954, s. 308; 1957, s. 165). Припускають, що рештки кремації могли поміщати на вершині насипу у легкій дерев'яній конструкції (Drewko 1954, s. 308) або висипати на поверхню кургану (Florek 2011, s. 65). До числа накурганних належать і поховання із залишками дерев'яних стовпів. Так, у кургані 11 некрополя I біля Іуцюва, який орієнтовно датується VIII—X ст., на зовнішньому краю курганного рівчака виявлено контури двох стовпів діаметрами 0,4 і 0,15 м (рис. 8: 3). Навколо них спостерігалася найбільша концентрація перепалених кісток; також у рівчаку виявлено фрагменти кераміки (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124). П'ять стовпових ямок діаметрами 0,2—0,45 м, розташованих з інтервалом 0,3—0,6 м, зафіксовані в північно-західній частині рівчака кургану 15 поблизу с. Ізбїцько у Верхній Сілезії (VII—VIII ст.; рис. 8: 1). Основна маса перепалених кісток містилася вздовж периметра курганного насипу, тоді як у його центральній частині, як і в попередньому випадку, слідів поховання не виявлено (Pazda 1973, s. 223). У кількох курганах могильника Корнатка (1, 3, 4, 7) залишки обвуглених колод (іноді — у поєднанні із описаними вище чотирикутними конструкціями) також розміщувалися на краю курганних насипів поруч зі скупченнями кальцинованих кісток і фрагментами горщиків, інтерпретованих як поховальні урни (рис. 8: 2, 4; Zoll-Adamikowa 1968a, s. 306—320). Антропологічні аналізи свідчать, що кожен із перелічених курганів містив рештки кількох індивідів; вочевидь, поховання здійснювалися через певні часові проміжки. Насипи могли виконувати роль колективних родових гробниць (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1979b, s. 97). В усіх випадках автори досліджень пов'язували стовпи з похованнями;

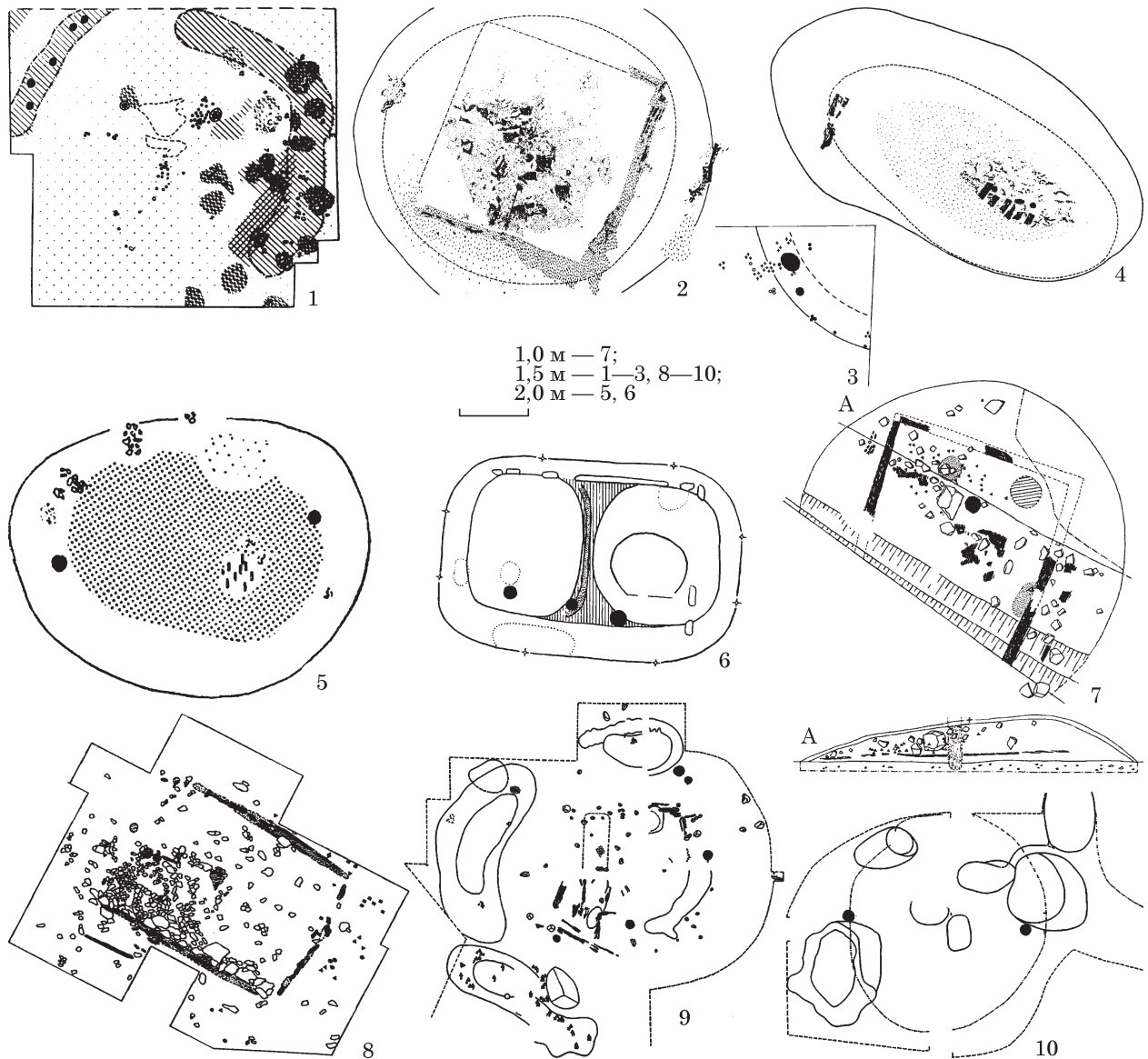

Рис. 8. Кургани зі стовповими конструкціями, пов'язаними з похованням: 1 — Ізбичько; 2 — Корнатка; 3 — Гуцов; 4 — Корнатка; 5 — Двакачовіце; 6 — Вшехлапи; 7 — Скочіце; 8 — Кожлі у Орліка; 9, 10 — Гаро (за: 1 — Pazda 1973; 2 — Zoll-Adamikowa 1968b; 3 — Zoll-Adamikowa 1974; 4 — Zoll-Adamikowa 1968a; 5 — Turčan 1984; 6 — Turek 1958; 7 — Lutovský 2006; 8 — Lutovský 2013; 9, 10 — Wetzel 1979)

зрештою Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124) дійшла висновку, що на них могли розміщуватися поховальні урни. Схожим чином реконструюють призначення стовпа в похованні 1 зі Сьвелюбе в Західному Помор'ї, котре належало до типу Альт Кебеліх (Łosiński 1993, s. 30).

Практично одночасно з Польщею перші на курганні поховання ранніх слов'ян були знайдені на території Чехословаччини (Nekvasil 1955, s. 76, 78). Ще раніше під курганными насипами на рівні давньої поверхні почали фіксувати стовпові ямки (Праховські скелі, Надслав, Вшехлапи, Двакачовіце; рис. 8: 5, 6), призначення котрих довгий час залишалось предметом суперечок (Turek 1946, s. 170; 1958, s. 43—45; Turčan 1984, s. 54—56; Frolík 1988, s. 88; Mařová, Menšnk 2011, s. 193—194). За сучасними висновками М. Лутовскі, у Моравії та Богемії в останній чверті I тис. н. е. поміщення поховальних

урн на вершину кургану, нерідко — на стовп, оточений курганом, також було найпоширенішим типом поховання. Дослідження останніх десятиліть демонструють, що стовп як місце поховання часто був закріплений у товщі курганного насипу, іноді — за допомогою каміння (Кожлі у Орліка, Скочіце; рис. 8: 7, 8). У порівнянні з територією Польщі, стовпи нерідко містилися в центрі курганів, а перепалені кістки разом із фрагментами кераміки — переважно на їх вершині. При цьому частину кісток могли поміщати під курганом на рівні давньої поверхні (Богемія) чи в ямці (Моравія). Були це розділені з певною ритуальною метою кістки одного небіжчика чи колективні поховання найчастіше визначити не вдається (Lutovský 2006, s. 71, 73; 2013, s. 67—70; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Поховання «на стовпах» відомі й на території Словаччини (Бітарова, Банова, Сверепец;

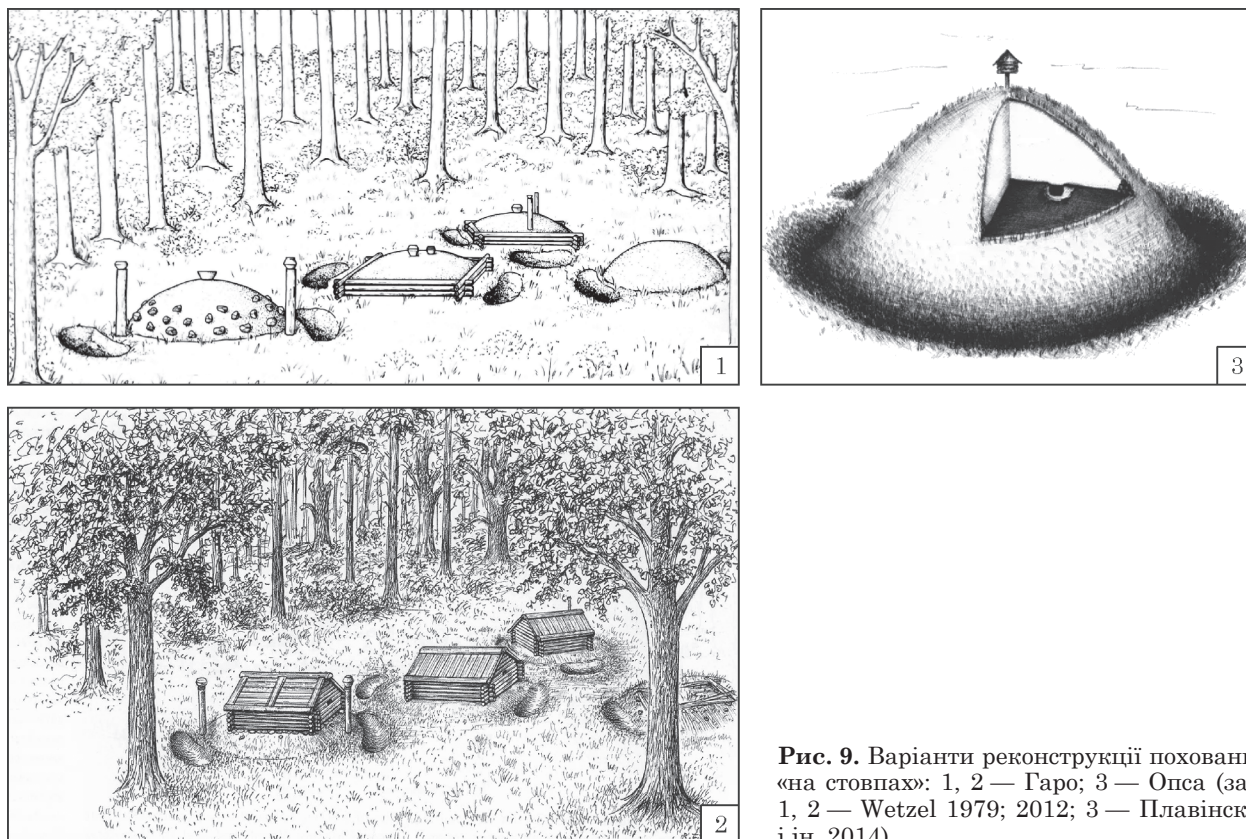

Рис. 9. Варіанти реконструкції поховань «на стовпах»: 1, 2 — Гаро; 3 — Опса (за: 1, 2 — Wetzel 1979; 2012; 3 — Плавінські і ін. 2014)

рис. 5: 13, 14). Деякі стовпові ямки були обкладені камінням (Petrovský-Šichman 1968, s. 8—9; 1970, s. 199—200). На некрополі Гаро в Лужиці в усіх трьох розкопаних курганах були виявлені на курганні поховання. По краях насипів двох із них (кургани 2 і 4) містилися сліди стовпів (п'яти та двох відповідно) поруч із уламками посудин і перепалених кісток (рис. 8: 9, 10; Wetzel 1979, s. 131—150; 2011, p. 228—229).

Деякі німецькі та польські дослідники висловлювали переконання, що в східнослов'янському середовищі на курганні поховання невідомі (Paddenberg 1999, s. 378). Перегляд матеріалів некрополів Східної Європи останньої чверті I тис. н. е. і даних писемних джерел переконує в хибності цього твердження. Згідно з Ібн-Русте, після спалення небіжчика слов'яни збирали попіл в урну, котру потім ставили на «пагорб» (Гаркави 1870, с. 264—265). Поховання на вершині курганів або в їхній верхній частині були одними з найбільш поширених у носіїв культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (Седов 1970, с. 96; 1974, с. 19; Енуков 1990, с. 19, 22). Траплялися вони й у боршевських курганах Верхньої Оки (напр., Лебодка; Седов 1973, с. 12). До на курганних можна зарахувати поховання з урною у верхній частині насипу, що становили від 82 до 89 % кремаційних поховань роменської культури (Бібіков 2021, с. 143). Вважається, що їх не закопували на вершині кургану, а просто ставили на неї, злегка присипавши зверху (Григорьев 2012, с. 99). На території Полоцького князівства А. В. Войтехович (2019, с. 27, табл. 5) нараховує

щонайменше десяток курганів із перепаленими кістками безпосередньо на поверхні насипів (Гливин, Новия Валосавічи, Опса, Слабодка I) чи в невеликих впускних ямках (Бірулі, Нябишина I, Смалькі). Припускалося, що кістки могли міститися у встановлених на вершинах курганів поховальних урнах (Войтехович 2019, с. 27) або дерев'яних спорудах — «будинках померлих» (рис. 9: 3; Плавінські і ін. 2014, с. 101). Поховання решток кремації у верхній частині насипу трапляються й у сусідів східних слов'ян, зокрема у східнолитовського населення X—XII ст. (Седов 1987, с. 393), носіїв культури псковських довгих курганів (Седов 1974, с. 19—23) тощо.

Найвні археологічні дані разом із широким колом наведених аналогій, дозволяють упевнено говорити про існування у східних слов'ян і поховань із урнами (чи іншими ємностями для решток померлого), встановленими на дерев'яні стовпи. Саме до цього типу належать поховання щонайменше семи райковецьких курганів (Чорнівка, Добростани). Як і на території Польщі, стовпи встановлювалися ближче до краю насипів. У двох курганах із Добростанів навколо стовпів концентрувалися перепалені кістки; в кургані 2 — ще й фрагменти кераміки. Відносно нещодавно В. М. Ляска висловив обережне припущення, що на ці стовпи могли ставити поховальні урни, подібно до могильника в Гуцові (Ляска 2012, с. 502; Шишак, Ляска 2013, с. 116). Чорнівські кургани 3 і 5 містили достовірні залишки на курганних поховань, виявлені у впускних ямах (незалежно від того, чи були це ями

від стовпів). У курганах 1, 4, 6 і 9, де фіксувалися стовпові ямки, людських решток, за єдиним винятком, не виявлено взагалі. Ця деталь також може опосередковано свідчити про накурганні поховання (Drewko 1954, s. 308; Eisner 1966, s. 325) з огляду на їхню вразливість до природніх руйнівних процесів. На жаль, щодо локалізації керамічного матеріалу в чорнівських курганах збереглася лише дуже загальна інформація. Точну кількість курганів із похованнями «на стовпах» (зокрема й райковецьких) встановити ще більш важко, ніж чотирикутних споруд типу Ліпско. Дерево в подібних похованнях зберігається лише у виняткових випадках. За умови, якщо основа стовпів не доходила до рівня материка, як це засвідчено чеськими матеріалами, їхня фіксація під час археологічних розкопок викличе зрозумілі труднощі. Далеко не завжди належно мірою обстежувалися й курганні рівчаки, до яких, за польськими аналогіями, також могли встановлювати стовпи з урнами.

Таким чином, літописний вираз про урни «на столпѣ на путехъ» слід розуміти цілком буквально. Після ретельної верифікації наявних польових матеріалів географія поширення поховань цього типу на східнослов'янських теренах може бути розширена щонайменше за рахунок деяких новгородських сопок, боршевських і ранніх давньоруських курганів. Припущення, буцімто знайдені в цих насипах стовпи могли завершуватися скульптурами слов'янських божеств (Изьмова 1961, с. 257; Turčan 1984, s. 55—56) або містити ім'я померлого, як про це повідомляє Ібн-Фадлан (Соловьєва 1956, с. 143), нині складно розглядати всерйоз, попри їхню безумовну дотепність. Яскравим прикладом поховання «на стовпі», за нашим переконанням, є описана вище сопка групи Брод VI.

Яким саме чином поховальні урни чи інші контейнери з рештками кремації були конструктивно поєднані зі стовпами, ми достеменно не знаємо. Існування на вершинах стовпів додаткових дерев'яних споруд у вигляді «будиночків померлих» поки залишається в гіпотетичній площині (рис. 9: 3), не маючи під собою жодних археологічних підтверджень. На графічних реконструкціях, за відсутності конкретних альтернатив, урни, як правило, зображують поставленими безпосередньо на стовпи (рис. 9: 1, 2). Саме такий варіант має впливати зі слів літописця «...судь малъ и поставяху на столпѣ...», якщо схилитися до їх буквального розуміння.

Семантичне значення дерев'яних конструкцій. Внутрішня цілісність та гармонія обряду заперечувала можливість появи в його структурі якихось необрядових ланок, оскільки це може поставити під загрозу його ефективність (Ольховский 1993, с. 84; Синиця 2001, с. 338). Охарактеризувавши дерев'яні конструкції райковецьких курганів різних типів, спробуємо з відомою долею гіпотетичності реконструювати семантичний сенс кожного з них.

Смислове значення чотирикутних конструкцій у західнослов'янській науці зазвичай пояс-

нюють роллю будинків, у яких «оселялися» небіжчики в потойбічному житті. Розмір споруди мав відображати соціальний або майновий статус померлого. До цієї версії спершу схилилась і Г. Цолль-Адамікова. Вона зближувала чотирикутні конструкції ранньослов'янських курганів із поховальними камерами Середнього Подніпров'я та навіть допускала можливість їхнього виникнення під північногерманським впливом (Zoll-Adamikowa 1968b, s. 151). Згодом дослідниця визнала імовірним бачення подібних споруд як огорож — символічного бар'єру, що відмежовував світ живих від світу мертвих (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 98). Схожі версії висловлювалися й раніше (Götze 1929, s. 534; Kostrzewski 1960, s. 13). Разом із тим Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 99) наголошувала, що остаточне розв'язання проблем семантичного значення дерев'яних конструкцій неможливе без кількісного накопичення археологічних джерел.

На прикладі некрополя Гаро видно, як змінювалися погляди дослідників на чотирикутні підкурганні конструкції. Якщо раніше автор розкопок уявляв їх як своєрідні огорожі, що утримували всередині себе курганний насип (рис. 9: 1; Wetzel 1979, Abb. 13, 24), то на останніх реконструкціях можна побачити повноцінні зруби, споруджені на плоских курганах (рис. 9: 2; Wetzel 2011, р. 230). Нині трактування чотирикутних споруд як «будинків мертвих» залишається практично безальтернативним (Szumański 2004, s. 306; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 371; Florek 2011, s. 66; Lutovský 2013, s. 68; Dzik 2014, s. 97; Metlička, Menšík 2020, s. 136; Miechowicz 2021b, s. 268). Проти «розмежувальної» функції цих конструкцій, на думку М. Лютовські (Lutovský 2006, s. 71), виступають матеріальні свідчення ритуальних дій, які фіксують як усередині них, так і поза ними. Красномовним є факт наявності в куті однієї з таких споруд (Ліпско № 45) багаття, обкладеного камінням. Сучасні археологи розглядають знахідку як імітацію домашнього вогнища, типового для ранньослов'янських жител (Szumański 2004, s. 306; Miechowicz 2021b, s. 268).

На важливу роль ідеї «будинку померлих» у поховальній обрядовості середньовічних слов'ян указують кремаційні поховання типу Альт Кебеліх, у IX—XII ст. поширені на території Померанії та Польщі, зокрема — і на польсько-руському порубіжжі (Florek 2009, s. 61—62; Dzieńkowski 2020, s. 48—49). Ці заглиблені об'єкти, за формою та розмірами подібні до напівземлянок, служили родовими усипальницями. Іноді поруч споруджували невеликі печі (Schmidt 1981; Łosiński 1993, s. 17—20; Szmoniewski 2007, s. 336—339; Miechowicz et al. 2022, s. 166—167). Аналогічну функцію символічного житла деякі дослідники приписують прямокутним кам'яним вимоткам, що характерні переважно для курганів Північної та Східної Мазовії (див.: Dzik 2014, s. 96—98). Також імовірно, що роль «будинка по-

мерлих» міг виконувати й сам курганний насип (Szymbański 2004, s. 307; Sikora 2011, s. 468), у зв'язку з чим варто згадати кургани чотирикутної в плані форми, котрі подекуди трапляються в західнослов'янському середовищі. Доповнюють картину дані писемних джерел, зокрема «Чеської хроніки». Йдеться про видану Бржетіславом II заборону якихось «scenes», що влаштовувалися селянами-напів'язичниками на перехрестях і роздоріжжях (Cosmae... 1783, p. 197). Традиційно більшість центральноєвропейських учених перекладають «scenes» як «будки», розуміючи під цим виразом певні наземні поховальні споруди у вигляді «будинків померлих»¹. Схоже лексичне значення, вочевидь, мало слово «бдин», неодноразово згадуване в давньоруській літературі (Житіє Константина Муромського, Слово Іоана Златоуста та літописна стаття про смерть княгині Ольги) (Котляревский 1868, с. 121; Niederle 1911, s. 325—326).

Як і чотирикутні споруди, кільцеві огорожі спорадично фіксуються в етнічно різних груп середньовічного населення: слов'ян, балтів, фіноугрів, скандинавів тощо (Русанова 1967, с. 47; 1973, с. 29; Седов 1973, с. 15—16). Попри суттєві відмінності в конструкції, вони, поза сумнівом, виражали спільну ідею. Схожий семантичний сенс мали т. зв. «вогняні кільця» у вигляді вугільних «валів» навколо інгумаційних поховань радимичів (Соловьева 1966, с. 154; 1967, с. 192—194; Богомольников 2004, с. 39). Надумку Г. Ф. Соловйової (1967, с. 198), вони є залишками кільцевих огорож на кшталт боршевських. Віддаленішими аналогіями є кам'яні кільця в підшвах новгородських сопок і псковських довгих курганів, які прийнято зближувати з дерев'яними огорожами півдня Русі за ритуальним значенням (Рыбаков 1949, с. 29; Русанова 1967, с. 47). Деякі зі згаданих в'ятицьких курганів біля с. Доброе замість традиційних стовпових огорож також містили навколо поховань кільця з невеликого каміння (Изюмова 1970, с. 193, 196, рис. 4). «Взаємозамінність» дерев'яних і кам'яних кільцеподібних конструкцій спостерігається й на окремих могильниках культури карпатських курганів (Мишин, Перерісль) (Смішко 1960, с. 28, 40; Вакулєнко 2010, с. 76—77).

Кільцеві конструкції з каменю відомі в багатьох культурах, котрі прийнято пов'язувати з індоєвропейцями, починаючи з пізнього енеоліту (ямна культура). У курганах скіфського кола широкого розповсюдження набули кам'яні кільця та крепіді, в спорудженні яких убачають і сакральний зміст — передачу солярної символіки чи відділення світу живих від світу мертвих. Доведено, що скіфські кургани чудово зберіга-

ють свою форму, незалежно від наявності каміння, а самі «крепіді» в більшості випадків не могли виконувати призначення, передбаченого під цим терміном (Мозолевский, Полин 2005, с. 278—287). За пізньоримської та середньовічної доби кільцеві поховальні споруди з каменю отримали широке розповсюдження у різних народів Центральної, Північної та Східної Європи, зокрема у східних балтів (Седов 1987, с. 359, 367, 371, 392, 405). Звернувши на це увагу, О. І. Горюнова (1961, с. 210) дійшла висновку, що дерев'яні чи кам'яні огорожі навряд чи можна вважати обрядовою рисою, притаманною будь-якій певній етнічній групі.

Кам'яні обкладки навколо новгородських сопок, як вважають, позначали символічні межі сакральної зони, де проводився обряд (Конецкий 1989, с. 143). Певно, під час поховальної церемонії люди намагались відгородити себе від світу мертвих. Значний етнографічний матеріал показує, що захист від зовнішньої, ворожої стихії у слов'ян осмислювався за допомогою символа кола, яким обводили себе чи житло. Окреслений таким чином простір стає іншим середовищем, ніж те, що розміщується поза колом (Попович 1985, с. 51—52). У спорудженні дерев'яних огорож навколо слов'янських курганів дослідники також вбачають прояв ідеї кола, ідеї кромлеха (Моця 1993, с. 21—22; Рыбаков 1949, с. 29). Як можна помітити зі знаменитої оповіді Ібн-Фадлана про поховання знатного руса, під час поховальної церемонії зона, в якій проводився поховальний обряд, уособлювала потойбіччя й відмежовувалась певними дерев'яними конструкціями. Мова йде про якісь дерев'яні «ворота» на місці майбутнього кургану, заглядаючи через які дівчина бачила померлих родичів і самого небіжчика, тіло якого було підготовлене до спалення (Ковалевский 1956, с. 144—145). Заслуговує на увагу припущення А. А. Фролова (1994, с. 46), котрий розглядає палаючі огорожі курганів як символ широко відомої зі слов'янської етнографії та фольклору «вогняної ріки», що розділяла два світи.

Страх перед світом мертвих, а відтак — бажання забезпечити себе від цього ворожого середовища, характерні для багатьох народів. Ці універсальні для індоєвропейців уявлення в різних регіонах знаходили відображення в типологічно близьких обрядових формах і поховальних спорудах. Якщо так, то виникає логічне запитання, чому лише незначний відсоток слов'янських курганів містив дерев'яні огорожі? На думку деяких археологів, аналогічну «захисну» функцію виконували курганні рівчаки, котрі крім практичного значення (як місця, звідки брали землю для насипання кургану), могли мати й символічне — як межі, що відділяла поховання від світу живих (Metlička, Menšík 2020, s. 132). У рівчаках часто розводили ритуальні вогнища, про що свідчать знахідки вугілля та попелу (Авдусин 1969; Моця 1990, с. 21—22).

При накурганному похованні попередньо насипаний курган виступав лише своєрідною сце-

1. Проте тлумачення цього слова не є однозначним: наприклад, у класичному російськомовному виданні «scenes» перекладено як «ігри» (Козьма Пражский 1962, с. 173), а в інтерпретації видатного польського лінгвіста С. Урбанчика (Urbańczyk 1962, s. 148) воно означає «хороводи».

ною, на якій розгорталася ритуальні дії. Ідею стовпа в насипі сучасні російські археологи співвідносять з образом «світового дерева» (Конецкий 1989, с. 144; Буров 1993, с. 35; Фролов 1994, с. 45; Петрухин 2014, с. 312) — ще однією міфологемою, відомою в багатьох індоєвропейських народів. Чеські дослідники пропонують схоже тлумачення, згідно з яким стовп у центрі кургану символізував вісь світу, котра зв'язує між собою земне і надприродне (Štajnoch 2001, s. 339; Lutovský 2006, s. 70). Якщо основа стовпа — «коріння дерева» — була заглиблена у материк — «нижній ярус Всесвіту», то його верхівка разом із поховальною урною спрямовувалась у «верхній ярус» (Фролов 1994, с. 45), символізуючи перенесення померлого до потойбіччя. Подібних висновків, спираючись на етнографічні та релігієзнавчі матеріали, дійшла О. Ю. Кузьміна (1977, с. 97—98) пояснюючи значення стовпів у курганах індоіранців-саків.

Незалежно один від одного дослідники доходять висновків, що у різних індоєвропейських народів курган був мініатюрною моделлю Всесвіту, котра відповідала їхнім космологічним уявленням (Кузьміна 1977, с. 98; Петрухин 1978; Раевский 1985, с. 4; Чмихов 1993, с. 14). Дерев'яні конструкції райковецьких курганів були складовими гармонійної системи, що відображає світосприйняття східних слов'ян переддержавного періоду.

Висновки. Дерев'яні конструкції є досить розповсюдженим елементом курганных поховань райковецької культури. Вони виявлені щонайменше в 14 із 24 достовірно райковецьких курганів (ми не враховуємо кілька десятків насипів із сумнівною атрибуцією, розкопаних на двох закарпатських могильниках (Червеньово, Знацьово)¹ та низці некрополів Житомирщини²). На протигагу іншим слов'янським землям, на кожному з некрополі представлені лише споруди якогось одного типу. Проте робити висновки щодо регіональної диференціації конструкцій

1. Хоча слов'янські пам'ятки Закарпаття VIII—X ст. традиційно прийнято зараховувати до райковецьких (ред. Баран 1985, с. 106; Баран 1972; 1998, с. 91; Михайлина 2007, с. 5; Абашина та ін. 2012, с. 237), їхня етнокультурна належність викликає серйозні сумніви. Демонструючи певну генетичну спорідненість зі східнослов'янськими матеріалами, ці пам'ятки знаходять більше аналогій на території Східної Словаччини (Budinský-Krička 1980; Котигорошко 1991, с. 195).

2. Про результати розкопок І. Ф. Левицьким окремих курганів на півночі Житомирщини, зокрема — біля с. Лозниця, збереглася лише вкрай уривчаста інформація в звітній документації. Відсутній будь-який ілюстративний матеріал, а самі кургани датовані «пізньонеолітичною» добою (Левицький 1926, с. 24—28). Спроби окремих науковців зарахувати їх до числа праязських (Русанова 1976, рис. 2; Петраускас 1993, табл. 2, с. 257) або ж райковецьких (Михайлина 2007, с. 232; 2008, с. 282; Абашина та ін. 2012, с. 240), на нашу думку, не мають під собою достатніх підстав (Бібіков, Дяченко 2022, с. 20).

різних типів (рис. 1) заважає недостатня кількість представлених у вибірці комплексів.

Чому одні райковецькі кургани мали дерев'яні конструкції, а інші — ні, наразі сказати важко. Принаймні розглянуті поховання не виділяються серед інших за рештою деталей поховального обряду, які можна було б трактувати як прояв соціальної стратифікації суспільства. Лише в двох із них (Миляновичі № 1, Чорнівка № 3) виявлено залишки поховального інвентарю — по одному залізному предмету. Розміри курганів із дерев'яними конструкціями суттєво варіюються, проте загалом також не вирізняються з-поміж інших райковецьких і загалом ранньослов'янських насипів.

Судячи з наявних матеріалів, дерев'яні конструкції є більш характерними для пізніх етапів райковецької культури. Хоча вузьке датування в більшості випадків наразі неможливе, з огляду на переважання гончарної кераміки над ліпною, більшість курганів належать до другої половини IX—X ст. У кургані 1 з Великої Горбаші було виявлено лише ліпну кераміку, проте сусідній курган 2 містив безінвентарне інгумаційне поховання на рівні горизонту.

Окрім споруд, добре відомих у літературі — чотирикутних зрубів з одного вінця та кільцевих огорож — вперше за райковецькими матеріалами виділено пов'язані з похованням конструкції у вигляді одиничних стовпів. Як і чотирикутні споруди, вони знаходять повні аналогії передусім на західнослов'янських землях. На нашу думку, це свідчить про єдність релігійних уявлень, котрі сформувалися ще на праязському етапі. Ці уявлення зі свого боку ґрунтуються на базових і спільних для усіх індоєвропейців міфологемах, втіленням яких із появою курганів у різних частинах слов'янської ойкумени і стали типологічно близькі поховальні споруди з дерева.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.

Авдусин, Д. А. 1969. Ровики славянских курганов. В: Евтухова, Л. А. (ред.). *Древности Восточной Европы (к семидесятилетию Алексея Петровича Смирнова)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 169. Москва: Наука, с. 11-15.

Аграфонов, П. Г. 1991. Могильники XI—XII веков у села Веськово Переславского района Ярославской области. В: Васильев, Ф. В. (ред.). *Памятники истории и культуры Верхнего Поволжья. Материалы 2-й региональной научной конференции «Проблемы исследования памятников истории культуры Верхнего Поволжья»*. Нижний Новгород, с. 336-340.

Алексеев, Л. В., Сергеева, З. М. 1973. Раскопки курганов в Восточной Белоруссии. *Краткие сообщения ИА СССР*, 135: Славяно-русские древности, с. 49-55.

Арциховский, А. В. 1970. Большой Беседский курган. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 102-105.

- Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Україна крізь віки, 3. Київ: Альтернативи.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Беспальчев, В. Ф. 1911. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губернии. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*, III. Москва: Общество распространения полезных книг, с. 214-215.
- Бессарабова, З. Д. 1973. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15: Материалы по археологии Европейской части СССР от эпохи раннего железа до средневековья, с. 65-85.
- Бібіков, Д. 2020а. Давньоруські камерні гробниці та їх наслідування на території Дніпровського Лівобережжя. *City: History, Culture, Society*, 4, (11), с. 211-265.
- Бібіков, Д. В. 2020б. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 294-299.
- Бібіков, Д. В. 2021. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 141-154.
- Бібіков, Д. В., Дяченко, Д. Г. 2022. Середньовічні кремаційні поховання Дніпровського Правобережжя: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *In Sclavenia terra*, 4, с. 17-27.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Богомольников, В. В. 1975. Работы в Жлобинском районе. *Археологические открытия 1974 года*, с. 382.
- Богомольников, В. В. 2004. *Радимичи (по материалам курганов X—XII вв.)*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.
- Бодянский, А. В. 1968. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 172-176.
- Булкин, В. А., Богуславский, О. И. 1988. Комплекс археологических памятников у деревни Городище на реке Сясь. В: Лебедев, Г. С. (ред.). *Тихвинский сборник: по материалам историко-географической конференции*, 1: Археология Тихвинского края. Тихвин, с. 86-89.
- Буров, В. А. 1993. Образ мировой горы у новгородских кривичей и словен. В: *Конференция «Истоки русской культуры (археология и лингвистика)»*. Тезисы докладов. Москва, 7—9 декабря 1993 г. Москва: ИА РАН, с. 32-35.
- Вакуленко, Л. В. 1977. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* Київ: Наукова думка.
- Вакуленко, Л. В. 1997. Дерев'яні конструкції в Карпатських курганах III—IV ст. н. е. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ, Львів: РАС, с. 86-96.
- Вакуленко, Л. 2002. Два курганні могильники поблизу с. Трач на Прикарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, с. 111-119.
- Вакуленко, Л. В. 2003. Курганний могильник IV ст. н. е. на Прикарпатті. *Археологічні студії*, 2, с. 63-69.
- Вакуленко, Л. В. 2010. *Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. Київ: ІА НАН України.
- Векслер, А. Г. 1970. Семиверхние курганы вятичей в Одинцово под Москвой. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 122-125.
- Винников, А. З. 1984. *Славянские курганы лесостепного Дона*. Воронеж: ВГУ.
- Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века)*. Воронеж: ВГУ.
- Винников, А. З. 2012. Юго-восточная окраина славянского мира в эпоху образования Древнерусского государства (Лесостепное Подонье в VIII — первой половине XI вв.). *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология*, 2, с. 14-20.
- Войтехович, А. В. 2013. Элементы деревянных конструкций в курганах с погребениями останков кремации на территории Полоцкой земли. В: Савицкі, Г. У. (ред.). *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый*. Мінск: Нацыянальная бібліятэка, с. 18-20.
- Войтехович, А. В. 2019. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв.* Минск: Беларуская навука.
- Гаркави, А. Я. 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург: ИАН.
- Городцов, В. А. 1897. О столбах, встреченных на площади Борковского могильника. *Археологические известия и заметки*, 12, с. 390-402.
- Горюнов, Е. А. 1980. Исследования в Курской обл. *Археологические открытия 1979 года*, с. 50-51.
- Горюнова, Е. И. 1961. *Этническая история Волго-Окского междуречья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 94. Москва: АН СССР.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Труды Тульской археологической экспедиции, 2. Тула: Гриф и Ко.
- Григорьев, А. В. 2012. Население междуречья Днепра и Дона в VIII — первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*, с. 94-127.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли*. Москва: Кругъ.
- Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей: по археологическим материалам*. Москва: Курский государственный педагогический институт.
- Жизнеописание... 2021. *Жизнеописание Оттона Бамбергского в церковных сочинениях и преданиях*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.
- Завитневич, В. З. 1892. Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, VI, с. 11-72.
- Завитневич, В. З. 1894. Археологические разыскания в бассейне реки Березины. *Отчёты Археологической комиссии за 1892 г.*, с. 124-153.
- Зеленцова, О. В., Милованов, С. И. 2015. Курганний обряд погребення в Нижнем Пооч'є в епоху Середньовіччя. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 122-134.
- Изюмова, С. А. 1961. Курганы у дер. Тризново. *Советская археология*, 2, с. 252-258.

- Изюмова, С. А. 1964. Курганный могильник VIII—X вв. около деревни Западной. *Советская археология*, 2, с. 151-163.
- Изюмова, С. А. 1970. Курганы у с. Доброе Тульской области. *Советская археология*, 1, с. 191-201.
- Каляга, И. 2009. Курганные захоронения с трупосожжениями в бассейне Среднего Западного Буга. *Stratum plus*, 5, с. 71-83.
- Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии*. Харьков: ХГУ.
- Козьма Пражский. 1962. *Чешская хроника*. Москва: АН СССР.
- Комша, М. 1959. Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалеу. *Dacia*, III, с. 525-534.
- Комша, М. 1978. Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 96-100.
- Конечкий, В. Я. 1987. Раскопки сопок у д. Заручевье в бассейне р. Мста. В: *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков, с. 55-56.
- Конечкий, В. Я. 1989. Новгородские сопки и проблема этнографического развития Приильменья VIII—X вв. В: Герд, А. С., Лебедев, Г. С. (ред.). *Славяне. Этногенез и этническая история*. Ленинград: ЛГУ, с. 140-150.
- Конечкий, В. Я. 1995. Некоторые аспекты источниковедения и интерпретации комплекса памятников в Перыни под Новгородом. В: Белецкий, С. В. (ред.). *Церковная археология*, 1: Распространение христианства в Восточной Европе. Материалы Первой всероссийской конференции. Псков, 20—24 ноября 1995 г. Санкт-Петербург; Псков: ИИМК РАН, с. 80-85.
- Котигорошко, В. Г. 1991. Славяне и авары. В: Гранчак, И. М., Червенияк, В. (ред.). *Древняя история Верхнего Потисья*. Львов: Свит, с. 179-198.
- Котляревский, А. А. 1868. *О погребальных обычаях языческих славян*. Москва: К. А. Попов.
- Кузьмина, Е. Е. 1977. *В стране Кавата и Афрасиаба*. Москва: Наука.
- Кухаренко, Ю. В. 1958. *Отчёт о раскопках на территории Полесья в 1958 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/28.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1-57. Москва: АН СССР.
- Лавров, Н. Ф. 1951. Религия и церковь. В: Каргер, М. К. (ред.). *История культуры Древней Руси*. 2: Домонгольский период (общественный строй и духовная культура). Москва; Ленинград: АН СССР, с. 61-113.
- Левицький, І. 1926. *Археологічні дослідження в Коростенській та Житомирській округах, року 1926 (коротке подання)*. НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 3.
- Левко, О. Н. 1988. Дроздовский курганный могильник. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Тезисы докладов. Чернигов, 15—18 апреля 1985 г. Чернигов: Десна, с. 78-80.
- Лесман, Ю. М. 1987. Торопецкий могильник культуры длинных курганов. В: Седов, В. В. (ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков, с. 66-67.
- Ляпушкин, И. И. 1959. Славянские памятники второй половины первого тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны. *Краткие сообщения ИИМК*, 74, с. 81-86.
- Ляска, В. 2012. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали до каталогу). *Фортеця: Збірник заповідника «Густань»*, 2, с. 499-514.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Археологической комиссии*, 22, с. 38-90.
- Макаров, Н. А., Красникова, А. М., Угулава, Н. Д. 2021. Первые результаты раскопок могильника Гнездилово под Суздалем. *Археология Владимиро-Суздальской земли*, 11, с. 7-20.
- Макря, М. 1958. Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, с. 351-370.
- Макушников, О. А. 2009. *Гомельское Поднепровье в V—сердине XIII вв.* Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.
- Макушников, О., Курашова, Н., Сычев, В. 2007. Раскопки средневековых памятников у д. Мохов на юго-востоке Беларуси. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 23, с. 223-224.
- Массалитина, Г. А. 1994. *Мошинская культура*. Автореферат канд. ист. наук. ИА РАН.
- Махно, Є. В. 1952. Ягнятинська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 154-168.
- Мельник, Е. Н. 1901. Раскопки в земле лучан. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды XI Археологического съезда в Киеве*, I. Москва: Г. Лисснер и А. Гетель, с. 479-513.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Михайлина, Л. П. 2008. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури. В: Івакін, Г. (ред.). *Дньсело: Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвін-прес, с. 279-287.
- Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.* Киев: Стилокс.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА НАН України.
- Никольская, Т. Н. 1981. *Земля вятичей: к истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Никольская, Т. Н. 1959. *Культура племён бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 72. Москва: АН СССР.
- Носов, Е. Я. 1974. К вопросу о происхождении домошин в курганах роменско-боршевской культуры. *Краткие сообщения ИА СССР*, 139: Славяно-русская археология, с. 8-12.
- Ольховский, В. С. 1993. Погребальная обрядность (содержание и структура). *Российская археология*, 1, с. 78-94.
- Падин, В. 1976. Кветунский древнерусский могильник. *Советская археология*, 1, с. 197-210.
- Падин, В. А. 1970. Ранние курганы Кветунского могильника. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 97-98.
- Петраускас, О. В. 1993. *История обряда кремации на территории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э.* Диссертация канд. ист. наук. ИА НАН Украины.

- Петренко, В. П. 1985. Классификация сопок Северного Поволжья. В: Седов, В. В. (ред.). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. Москва: Наука, с. 123-146.
- Петрухин, В. Я. 1978. О картине мира у скандинавов-язычников (по «памятным камням» V—XI вв.). *Скандинавский сборник*, XXIII, с. 148-168.
- Петрухин, В. Я. 2014. *Русь в IX—X веках. От призвания варягов до выбора веры*. Москва: Форум; Неолит.
- Плавінські, М. А. 2017. *Курганны могильник Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я*. Мінск: А. М. Янушкевіч.
- Плавінські, М. А., Сцяпанав, М. І. 2019. *Комплекс археалагічных помнікаў Кастыкі ў вярхоўях Віліі*. Мінск: Мінфін.
- Плавінські, М., Дучыц, Л., Плавінські, А., Шадыра, В. 2014. *Курганны могильники западу Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў)*. Мінск: Галіяфы.
- Поболь, Л. Д. 1970. Разложение первобытнообщинных отношений. Расселение славян в Белоруссии. Памятники VI—VIII вв. южной и юго-восточной Белоруссии. В: Исаенко, В. Ф., Митрованов, А. Г., Штыхов, Г. В. (ред.). *Очерки по археологии Белоруссии*. I. Минск: Наука и техника, с. 225-241.
- Повість... 1990. *Повість врем'яних літ*: Літопис (за Іпатським списком). Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. 1990. Київ: Радянський письменник.
- Покровский, Ф. В. 1895. *Археологическая карта Гродненской губернии*. Вильна: А. Г. Сыркин.
- Попович, М. В. 1985. *Мировоззрение древних славян*. Киев: Наукова думка.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры*. Москва: ГРВЛ.
- Русанова, И. П. 1959. *Отчёт о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а.
- Русанова, И. П. 1961. *Отчёт о работе Древлянского отряда Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.
- Русанова, И. П. 1967. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области. *Краткие сообщения ИА СССР*, 110: Славяно-русские древности, с. 42-47.
- Русанова, И. П. 1969. *Отчёт о работе Вольнской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/103.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа)*. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. 1979. *Отчёт о работе Славянской экспедиции Института археологии АН СССР за 1979 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/93.
- Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. 1984. *Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут*. Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1949. *Древности Чернигова*. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 11. Москва: АН СССР, с. 7-102.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1960. К вопросу о классификации Смоленских курганов. *Краткие сообщения ИА СССР*, 81, с. 3-12.
- Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 163. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1973. Ранние курганы вятичей. *Краткие сообщения ИА СССР*, 135: Славяно-русские древности, с. 10-16.
- Седов, В. В. 1974. *Длинные курганы кривичей*. Свод археологических источников, Е1-8. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 14. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1987. Балты. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 17. Москва: Наука, с. 354-419.
- Седов, В. В. 1995. *Славяне в раннем средневековье*. Москва: ИА РАН.
- Седов, В. В. 2000. Голядь. In: Kazakevičius, V. (ed.). *Iš baltų kultūros istorijos*. Vilnius: Diemedžio leidykla, с. 75-84.
- Седова, М. В. 1997. *Суздаль в X—XV вв.* Москва: Русский мир.
- Селиванов, А. В. 1893. О раскопках Борковского могильника. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды IX Археологического съезда в Вильне*, I. Москва: Э. Лиснер и Ю. Роман, с. 81-91.
- Синиця, Є. В. 2001. До проблеми інтерпретації поховальних пам'яток в археології. *Вісник Київського Національного лінгвістичного університету*, 5, с. 335-343.
- Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-східної Європи V—VII ст.* Дисертація канд. іст. наук. КНУ імені Тараса Шевченка.
- Смиленко, А. Т. 1979. Погребения в с. Башмачка. В: Сыманович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 13-23.
- Смішко, М. Ю. 1960. *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери*. Київ: АН УРСР.
- Соловьёва, Г. Ф. 1956. Славянские союзы племён по археологическим данным VIII—XIV вв. н. э. *Советская археология*, XXV, с. 138-170.
- Соловьёва, Г. Ф. 1966. Раскопки курганов в Белоруссии. *Археологические открытия 1965 года*, с. 152-154.
- Соловьёва, Г. Ф. 1967. Славянские курганы близ с. Демьянки. *Советская археология*, 1, с. 187-198.
- Соловьёва, Г. Ф. 1970. Памятники конца I тысячелетия н. э. в Верхнем Поднепровье. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 98-102.
- Спицын, А. А. 1896. Курганы, раскопанные П. М. Ерёмченко в Новозыбковском уезде. *Записки Русского археологического общества*, VIII, 1—2, с. 84-95.
- Сыроватко, А. С. 2010. Реконструкция погребальных сооружений Шуровского могильника. *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 297-304.
- Сыроватко, А. С., Свиркина, Н. Г., Клещенко, Е. А. 2019. Биритуальность в погребальном обряде «вятичей»: парадоксы могильника Кременье. *Российская археология*, 4, с. 102-117.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Третьяков, П. Н. 1941. Северные восточно-славянские племена. В: Аргамонов, М. И. (ред.). *Этногенез восточных славян*. I. Материалы и исследования по

- археологии СССР, 6. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 9-55.
- Третьяков, П. Н. 1953. *Восточнославянские племена*. Москва: АН СССР.
- Третьяков, П. Н. 1969. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки. *Советская археология*, 4, с. 78-90.
- Успенская, А. В. 1953. Курганы южной Белоруссии X—XIII веков. *Труды ГИМ*, 22, с. 97-124.
- Фролов, А. А. 1994. Сопка у дд. Брод-Лучки Валдайского р-на Новгородской области (результаты исследования и интерпретация). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 8, с. 36-49.
- Фролов, И. К. 1967. Поселение Тетеревка I (VII—VIII вв.). *Краткие сообщения ИА СССР*, 110: Славяно-русские древности, с. 30-35.
- Цолль-Адамикова, Х. 1982. Деревянные конструкции в курганах с трупосожжением у восточных и западных славян. *Советская археология*, 4, с. 82-90.
- Цолль-Адамикова, Х. 1998. Наземные погребения с трупосожжением у славян в свете письменных и археологических источников. *Российская археология*, 1, с. 84-90.
- Черепнин, А. И. 1895. Местная старина. Борковский могильник. *Труды Рязанской архивной комиссии*, X, 3, с. 285-373.
- Чмихов, М. О. 1993. *Кургани як явище давньої культури*. Київ: НМКВО.
- Шишак, В., Ляска, В. 2013. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 17, с. 95-124.
- Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: на матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і техника.
- Юшко, А. А. 1972. Покровские и Стрелковские курганы. *Советская археология*, 1, с. 185-199.
- Veneš, J., Lutovský, M., Parkman, M. 2007. Výzkum raně středověké mohyly u Vitějovic na Prachaticku. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 20, s. 367-383.
- Budinský-Krička, V. 1980. *Královský Chlmec: záchranný výskum na slovanskom mohylníku*. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Cosmae ecclesiae Pragensis decani. 1783. *Chronicon Bohemorum*. Scriptorum rerum Bohemicarum, I. Pragae: Widtmann.
- Drewko, M. 1954. Wielki kurhan z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość. *Wiadomości Archeologiczne*, XX, s. 307-309.
- Dzik, M. 2014. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. In: Kurasiński, T., Skóra, K. (eds.). *Gryb w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologica Lodziensia, 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 87-101.
- Dzieńkowski, T. 2020. Gródek-Wołyń i archeologia. Dom zmarłych, grób zbiorowy czy (nie) zwykły cmentarz? *Wiadomości Uniwersyteckie. Miesięcznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 2 (262), s. 48-49.
- Eisner, J. 1966. *Rukovět slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury*. Praha: Academia.
- Florek, M. 2009. Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. In: Banasiewicz, E. (ed.). *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, s. 53-72.
- Florek, M. 2011. Uwagi o różnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *In Silvis, Campis... Et Urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów; Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 59-78.
- Frolík, J. 1988. Archeologický materiál ze slovanských mohyl u Dvakačovic (okr. Chrudim). *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Královí*, XV, 1, s. 80-94.
- Götze, A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. In: Stechow, E. (ed.). *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. München: BADW, S. 511-550.
- Hejhal, P. 2005. Stav poznání raně středověkých mohyl v severovýchodních Čechách. In: Metlička, M. (ed.). *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, s. 88-92.
- Kostrzewski, J. 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa: PWN.
- Kudrnáč, J. 1951. Slované v západních Čechách. *Archeologické rozhledy*, III, s. 185-190.
- Levinski, A. 1998. Карпобикач — Zosimos, IV, 34, 6. *Tyragetia*, VI—VII, p. 95-101.
- Łosiński, W. 1993. Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem. *Przegląd Archeologiczny*, 41, s. 17-34.
- Lutovský, M. 2006. Úprava prostoru pod raně středověkými mohylami (na příkladu Čech a Moravy). *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, 39, s. 69-76.
- Lutovský, M. 2013. Raně středověké mohyly v Čechách. *Archeologie západních Čech*, 5, s. 63-81.
- Macrea, M. 1959. Şantierul arheologic Someşeni-Cluj. *Materiale și Cercetări Arheologice*, VI, s. 515-522.
- Maxová, E. Menšnk, P. 2011. Dokumentace raně středověkého mohylového pohřebiště u Bechyňské Smolče. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 24, s. 191-207.
- Metlička, M., Menšnk, P. 2020. Frühmittelalterliche Grabhügelfelder in Südwestböhmen. *Fines Transire*, 29, s. 131-138.
- Miechowicz, Ł. 2020. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy w Kotlinie Chodelskiej na tle Małopolski okresu plemiennego (VIII—X w.). In: Maćzka, G. (ed.). *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*. Lublin: Gaudium, s. 13-38.
- Miechowicz, Ł. 2021a. Lipsko-Polesie, Katalog kurhanów. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 49-118.
- Miechowicz, Ł. 2021b. Uwagi na temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 265-274.
- Miechowicz, Ł., Piątkowska-Malecka, J., Stanaszek, Ł. M., Stępnik, J. 2022. «Dom zmarłych» z Chodlika, gm. Karczmiska, woj. lubelskie. Przyczynek do studium nad grobami typu Alt Käbelich. *Slavia Antiqua*, LXIII, s. 153-178.

Nekvasil, J. 1955. Slovanské mohyly u Bulhar. *Archeologické rozhledy*, VII, s. 75-78.

Niederle, L. 1911. *Život starých Slovanů*. D. 1, sv. 1. Praha: Bursík & Kohout.

Paddenberg, D. 1999. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten im nördlichen Deutschland. *Archäologische Informationen*, 22, 2, s. 373-379.

Pazda, S. 1973. Cmentarzysko kurhanowe pod Izbickiem, pow. Strzelce Opolskie, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, s. 213-233.

Petrovský-Šichman, A. 1968. Výskum slovanských mohýl vo Sverepci. *Vlastivedný Zborník Považia*, IX, s. 5-18.

Petrovský-Šichman, A. 1970. Výskum slovanských mohylníkov v okolí Žiliny. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV*, XVIII, s. 193-210.

Schmidt, V. 1981. Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg. *Zeitschrift für Archäologie*, 15, s. 333-354.

Sikora, P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. In: Biermann, F., Kersting, T., Klammt, A. (eds.). *Der Wandel um 1000*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 60. Wien: Beier & Beran, S. 463-470.

Slaná, A. 2013. Úprava priestoru pod mohylami vo včasnóm stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia*, 26, s. 35-52.

Štajnochr, V. 2001. Funerální nádoby — smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: Lorenzová, H., Petrasová, T. (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.—11. března 2000*. Praha: KLP, s. 334-347.

Szmoniewski, B. Sz. 2007. Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie. In: Bakaralska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 336-341.

Szymański, W. 2004. Dom żywych — dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. In: Libera, J., Zakościelna, A. (eds.). *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiątą piątą urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: UMCS, s. 301-308.

Turčan, V. 1984. Slovanské mohyly v Dvakačovicach. *Archeologické rozhledy*, 36, s. 49-58.

Turek, R. 1946. *Prachovské skály na úsvitě dějin*. Praha: Klub čs. turistů.

Turek, R. 1958. *Slawische Hügelgräber in Südböhmen*. Fontes archaeologici Pragenses, 1. Pragae: Museum Nationale Pragae.

Urbańczyk, S. 1962. Wierzenia plemion prapolskich. In: Tymieniecki, K. (ed.). *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*. II: Społeczeństwo i kultura. Poznań: PWN, s. 137-153.

Wetzel, G. 1979. Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 12, S. 129-158.

Wetzel, G. 2012. Slawische Gräber. In: Schopper, F., Dähnert, D. (eds.). *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*. Cottbus: BLDAM, S. 228-231.

Zoll-Adamikowa, H. 1968a. Ciało palne kurhany wczesnośredniowieczne w Kornatce, pow. Myślenice, w świetle badań lat 1963—1965. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, s. 305-335.

Zoll-Adamikowa, H. 1968b. Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciałopalnych z Kornatki,

pow. Myślenice. *Acta Archaeologica Carpathica*, X, s. 141-155.

Zoll-Adamikowa, H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Gućciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, s. 115-169.

Zoll-Adamikowa, H. 1979a. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVII, s. 73-119.

Zoll-Adamikowa, H. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. II: Analiza. Wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: nauchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnyi svit.

Avdusin, D. A. 1969. Roviki slavianskikh kurganov. In: Evtiukhova, L. A. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy (k semidesiatiletiu Alekseia Petrovicha Smirnova)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 169. Moscow: Nauka, s. 11-15.

Agrafonov, P. G. 1991. Mogilniki XI—XII vekov u sela Veskovo Pereslavskogo raiona Iaroslavskoi oblasti. In: Vasilev, F. V. (ed.). *Pamiatniki istorii i kultury Verkhnego Povolzhia. Materialy 2-i regionalnoi nauchnoi konferentsii «Problemy issledovaniia pamiatnikov istorii kultury Verkhnego Povolzhia»*. Nizhnii Novgorod, s. 336-340.

Alekseev, L. V., Sergeeva, Z. M. 1973. Raskopki kurganov v Vostochnoi Belorussii. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 135: Slaviano-russkie drevnosti, s. 49-55.

Artsikhovskii, A. V. 1970. Bolshoi Besedskii kurgan. In: Kukhareno, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 102-105.

Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iatiu*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D. 1998. *Davni slov'iany*. Ukraina kriz viky, 3. Kyiv: Alternatyvy.

Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Bespalchev, V. F. 1911. Polia pogrebenii v Romenskom uезде Poltavskoi gubernii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda v Chernigove*, III. Moscow: Obshchestvo rasprostraneniia poleznykh knig, s. 214-215.

Bessarabova, Z. D. 1973. Slavianskie kurgany vtoroi poloviny pervogo tysiacheletia n. e. s truposozhzhaniem i der-eviannymi sooruzheniiami na territorii Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15: Materialy po arkheologii Evropeiskoi chasti SSSR ot epokhi rannego zheleza do srednevekovia, s. 65-85.

Bibikov, D. 2020a. Davnoruski kamerni hrobnitsi ta yikh nasliduvannia na terytorii Dniprovskoho Livoberezhzhia. *City: History, Culture, Society*, 4, (11), s. 211-265.

Bibikov, D. V. 2020b. Konstruktyvni osoblyvosti kamernykh pokhovan doby vikiniv u Serednomu Podniprovi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 294-299.

Bibikov, D. V. 2021. Shche raz pro obriad pokhovan- nia nosiiv romenskoj kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 141-154.

Bibikov, D. V., Diachenko, D. H. 2022. Serednovichni krematsiini pokhovannia Dniprovskoho Pravoberezhzhia: problemy kulturno-khronolohichnoi atrybutsii. *In Sclavenia terra*, 4, s. 17-27.

Blifield, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Bogomolnikov, V. V. 1975. Raboty v Zhlobinskom raione. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*, s. 382.

Bogomolnikov, V. V. 2004. *Radimichi (po materialam kurganov X—XII vv.)*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.

Bodianskii, A. V. 1968. Rezultaty raskopok cherniakhovskogo mogilnika v Nadporozhe. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 172-176.

- Bulkin, V. A., Boguslavskii, O. I. 1988. Kompleks arkheologicheskikh pamiatnikov u derevni Gorodishche na reke Sias. In: Lebedev, G. S. (ed.). *Tikhvinskii sbornik: po materialam istoriko-geograficheskoi konferentsii*, 1: Arkheologiya Tikhvinskogo kraia. Tikhvin, s. 86-89.
- Burov, V. A. 1993. Obraz mirovoi gory u novgorodskikh krivichei i sloven. In: *Konferentsiia «Istoki russkoi kultury (arkheologiya i lingvistika)». Tezisy dokladov. Moscow, 7—9 dekabria 1993 g.* Moscow: IA RAN, s. 32-35.
- Vakulenko, L. V. 1977. *Pam'iatky pidhir'ia Ukrainykh Karpat pershoi polovyny I tysiacholittia n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Vakulenko, L. V. 1997. Derev'iani konstruktii v Karpatykh kurhanakh III—IV st. n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorichnoho rozvytku slov'an.* Kyiv, Lviv: RAS, c. 86-96.
- Vakulenko, L. 2002. Dva kurhanni mohylnyky poblyzu s. Trach na Prykarpatti. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 8, s. 111-119.
- Vakulenko, L. V. 2003. Kurhanni mohylnyk IV st. n. e. na Prykarpatti. *Arkheolohichni studii*, 2, s. 63-69.
- Vakulenko, L. V. 2010. *Ukrainski Karpaty v piznorymyskyi chas (etnokulturni ta sotsialno-ekonomichni protsesy).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Veksler, A. G. 1970. Semiverkhie kurgany viatichei v Odintsove pod Moskvoy. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 122-125.
- Vinnikov, A. Z. 1984. *Slavianskie kurgany lesostepnogo Dona.* Voronezh: VGU.
- Vinnikov, A. Z. 1995. *Slaviane lesostepnogo Dona v rannem srednevekov'e (VIII — nachalo XI veka).* Voronezh: VGU.
- Vinnikov, A. Z. 2012. Iugo-vostochnaia okraina slavianskogo mira v epokhu obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva (Lesostepnoe Podone v VIII — pervoi polovine XI vv.). *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia. Politologiya. Sotsiologiya*, 2, s. 14-20.
- Voitekhovich, A. V. 2013. Elementy dereviannykh konstruktii v kurghanakh s pogrebeniiami ostankov krematsii na territorii Polotskoi zemli. In: Savitski, G. U. (ed.). *Viciebskija starażytnasci: materyialy navukovykh kanfierencyj.* Minsk: Nacijanalnaia biblijateka, s. 18-20.
- Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalnyi obriad naseleniia Polotskoi zemli v X—XII vv.* Minsk: Belaruskaia navuka.
- Garkavi, A. Ia. 1870. *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i russkikh.* Sankt-Peterburg: IAN.
- Gorodtsov, V. A. 1897. O stolbakh, vstrechennykh na ploshchadi Borkovskogo mogilnika. *Arkheologicheskie izvestiia i zametki*, 12, s. 390-402.
- Goriunov, E. A. 1980. Issledovaniia v Kurskoi obl. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 50-51.
- Goriunova, E. I. 1961. *Etnicheskaia istoriia Volgo-Okskogo mezhdurechja.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 94. Moscow: AN SSSR.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym.* Trudy Tulskei arkheologicheskoi ekspeditsii, 2. Tula: Grif i Ko.
- Grigorev, A. V. 2012. Naselenie mezhdurechja Dnepra i Dona v VIII — pervoi polovine XI vv. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010: Predposylki i puti obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva*, s. 94-127.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoi zemli.* Moscow: Krug.
- Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia smolensko-polotskikh krivichei: po arkheologicheskim materialam.* Moscow: Kurskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut.
- Zhizneopisanie... 2021. *Zhizneopisanie Ottona Bambergskogo v tserkovnykh sochineniakh i predaniakh.* Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Zavitnevich, V. Z. 1892. Vtoraia arkheologicheskaia ekskursiia v Pripetskoie Polese. *Chteniia v Istoricheskoi obshchestve Nestora letopistsa*, VI, s. 11-72.
- Zavitnevich, V. Z. 1894. Arkheologicheskie razyskaniia v basseine reki Bereziny. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1892 g.*, s. 124-153.
- Zelentsova, O. V., Milovanov, S. I. 2015. Kurganni obriad pogrebeniia v Nizhnem Pooche v epokhu Srednevekovia. In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiya, istoriia, kultura: k 60-letiiu Nikolaia Andreevicha Makarova.* Moscow; Vologda: Drevnosti Severa, s. 122-134.
- Iziumova, S. A. 1961. Kurgany u der. Triznovo. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 252-258.
- Iziumova, S. A. 1964. Kurganni mogilnik VIII—X vv. okolo derevni Zapadnoi. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 151-163.
- Iziumova, S. A. 1970. Kurgany u s. Dobroe Tulskei oblasti. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 191-201.
- Kaliaga, I. 2009. Kurganni zakhoroneniia s trupozozhzhenniiami v basseine Srednego Zapadnogo Buga. *Stratum plus*, 5, c. 71-83.
- Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg. Stati, perevody i kommentarii.* Kharkov: KhGU.
- Kozma Prazhskii. 1962. *Cheshskaia khronika.* Moscow: AN SSSR.
- Komsha, M. 1959. Kurganni mogilnik s trupozozhzheniem v Nushfaleu. *Dacia*, III, s. 525-534.
- Komsha, M. 1978. Vostochnye elementy v pogrebalnom obriade kurgannykh mogilnikov u s. Nushfaleu i Somesheni. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevniaia Rus i slaviane.* Moscow: Nauka, s. 96-100.
- Konetskii, V. Ia. 1987. Raskopki sopok u d. Zarucheve v basseine r. Msta. In: *Arkheologiya i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii.* Pskov, s. 55-56.
- Konetskii, V. Ia. 1989. Novgorodskie sopki i problema etnograficheskogo razvitiia Priilmenia VIII—X vv. In: Gerd, A. S., Lebedev, G. S. (eds.). *Slaviane. Etnogenez i etnicheskaia istoriia.* Leningrad: LGU, s. 140-150.
- Konetskii, V. Ia. 1995. Nekotorye aspekty istochnikovedeniia i interpretatsii kompleksa pamiatnikov v Peryni pod Novgorodom. In: Beletskii, S. V. (ed.). *Tserkovnaia arkheologiya*, 1: Rasprostranenie khristianstva v Vostochnoi Evrope. Materialy Pervoi vserossiiskoi konferentsii. Pskov, 20—24 noiabria 1995 g. Sankt-Peterburg; Pskov: IIMK RAN, s. 80-85.
- Kotigoroshko, V. G. 1991. Slaviane i avary. In: Granchak, I. M., Chervenjak, V. (eds.). *Drevniaia istoriia Verkhnego Potisia.* Lvov: Svit, s. 179-198.
- Kotliarevskii, A. A. 1868. *O pogrebalnykh obychaikh iazycheskikh slavian.* Moscow: K. A. Popov.
- Kuzmina, E. E. 1977. *V strane Kavata i Afrasiaba.* Moscow: Nauka.
- Kukharenko, Iu. V. 1958. *Otchet o raskopkakh na territorii Polesia v 1958 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/28.
- Kukharenko, Iu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-57. Moscow: AN SSSR.
- Lavrov, N. F. 1951. Religii i tserkov. In: Karger, M. K. (ed.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi.* 2: Domongolskii period (obshchestvennyi stroi i dukhovnaia kultura). Moscow; Leningrad: AN SSSR, s. 61-113.
- Levytskyi, I. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii ta Zhytomyrskii okruhakh, roku 1926 (korotke podannia).* NA IA NAN Ukrainy, f. 4, spr. 3.
- Levko, O. N. 1988. Drozdovskii kurganni mogilnik. In: *Istorko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.» Tezisy dokladov. Chernigov, 15—18 aprelia 1985 g.* Chernigov: Desna, s. 78-80.
- Lesman, Iu. M. 1987. Toropetskii kurganni mogilnik kultury dlinnykh kurhanov. In: Sedov, V. V. (ed.). *Arkheologiya i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii.* Pskov, s. 66-67.
- Liapushkin, I. I. 1959. Slavianskie pamiatniki vtoroi poloviny pervogo tysiacheletia n. e. verkhnego techeniia r. Desny. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 74, s. 81-86.
- Liaska, V. 2012. Rannoserednovichni pokhvalni pam'iatky na Roztochchi (materialy do katalogu). *Fortetsia: Zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 2, s. 499-514.
- Magomedov, B. V. 2001. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin: UMCS.
- Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 22, s. 38-90.
- Makarov, N. A., Krasnikova, A. M., Ugulava, N. D. 2021. Pervye rezultaty raskopok mogilnika Gnezdilovo pod Suzdalem. *Arkheologiya Vladimiro-Suzdalskoi zemli*, 11, s. 7-20.

- Makria, M. 1958. Slavianskii mogilnik v Somesheni. *Dacia*, II, s. 351-370.
- Makushnikov, O. A. 2009. *Gomelskoe Podneprove v V—sedine XIII vv.* Gomel: GGU im. F. Skoriny.
- Makushnikov, O., Kurashova, N., Sychev, V. 2007. Raskopki srednevekovykh pamiatnikov u d. Mokhov na iugo-vostoke Belarusi. *Historychno-archeialahichny zbornik*, 23, s. 223-224.
- Massalitina, G. A. 1994. *Moshchinskaia kultura.* Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. IA RAN.
- Makhno, Ye. V. 1952. Yahniatynska arkhelohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, III, s. 154-168.
- Melnik, E. N. 1901. Raskopki v zemle luchan. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*, I. Moscow: G. Lissner i A. Getel, s. 479-513.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mykhailyna, L. P. 2008. Mohylnyky ta osoblyvosti pokhovalnoho obriadu raikovetskoj kultury. In: Ivakin, H. (ed.). *Dnieslovo: Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia.* Kyiv: Korvin-pres, s. 279-287.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e.* Kyiv: Stilos.
- Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalyne pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 1993. *Naseleennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Nikolskaia, T. N. 1981. *Zemlia viatichiei: k istorii naseleennia basseina verkhnei i srednei Oki v IX—XIII vv.* Moscow: Nauka.
- Nikolskaia, T. N. 1959. *Kultura plemen basseina verkhnei Oki v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 72. Moscow: AN SSSR.
- Nosov, E. Ia. 1974. K voprosu o proiskhozhdenii domovin v kurganakh romensko-borshevskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 139: Slaviano-russkaia arkhelohiia, s. 8-12.
- Olkhovskii, V. S. 1993. Pogrebalnaia obriadnost (soderzhanie i struktura). *Rossiiskaia arkhelohiia*, 1, s. 78-94.
- Padin, V. 1976. Kvetunskii drevnerusskii mogilnik. *Sovetskaia arkhelohiia*, 1, s. 217-210.
- Padin, V. A. 1970. Rannie kurgany Kvetunskogo mogilnika. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 97-98.
- Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriia obriada krematsii na territorii Srednego Podneprovia v I tysiacheletii n. e.* Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA AN Ukrainy.
- Petrenko, V. P. 1985. Klassifikatsiia sopok Severnogo Povolkhovia. In: Sedov, V. V. (ed.). *Srednevekovaia Ladoga. Novye arkhelohicheskie otkrytiia i issledovaniia.* Moscow: Nauka, s. 123-146.
- Petrukhin, V. Ia. 1978. O kartine mira u skandinavov-iazychnikov (po «pamiatnym kamniam» V—XI vv.). *Skandinavskii sbornik*, XXIII, s. 148-168.
- Petrukhin, V. Ia. 2014. *Rus v IX—X vekakh. Ot prizvaniia variagov do vybora very.* Moscow: Forum; Neolit.
- Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohilnik Pahošča ū kanteksie sinchronnykh starožytnasciaŭ Braslaŭskaha Paaizerja.* Minsk: A. M. Januškievič.
- Plavinski, M. A., Sciapanava, M. I. 2019. *Kompliksi archeialahichnykh pomnikaŭ Kastyki ū viarchoŭjach Vilii.* Minsk: Minfin.
- Plavinski, M., Dučyc, L., Plavinski, A., Šadyra, V. 2014. *Kurhannyja mohilniki zachadu Braslaŭskaha Paaizerja (materijaly raskopak 1978—2010 hadoŭ).* Minsk: Halijafy.
- Pobol, L. D. 1970. Razlozhenie pervobytnoobshchinnykh otoshenii. Rasselenie slavian v Belorussii. Pamiatniki VI—VI-II vv. iuzhnoi i iugo-vostochnoi Belorussii. In: Isaenko, V. F., Mitrovanov, A. G., Shtykhov, G. V. (eds.). *Ocherki po arkheologii Belorussii.* I. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 225-241.
- Povist... 1990. *Povist vrem'ianykh lit: Litopys (za Ipatskym spyskom).* Per. z davnoruskoj, pislaslovo, koment. V. V. Yarenka. 1990. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.
- Pokrovskii, F. V. 1895. *Arkheologicheskaja karta Grodnenskoj gubernii.* Vilna: A. G. Syrkin.
- Popovich, M. V. 1985. *Mirovozzrenie drevnikh slavian.* Kyiv: Naukova dumka.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury.* Moscow: GRVL.
- Rusanova, I. P. 1959. *Otchet o rabote Pravoberezhnogo otriada Chernigovskoi ekspeditsii IIMK AN SSSR za 1959 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/20a.
- Rusanova, I. P. 1961. *Otchet o rabote Drevlianskogo otriada Dneprovskoi arkhelohicheskoi ekspeditsii Instituta arkhelohii AN SSSR za 1961 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/23.
- Rusanova, I. P. 1967. Kurgany XI—XII vv. u s. Buki Zhitomirskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 110: Slaviano-russkie drevnosti, s. 42-47.
- Rusanova, I. P. 1969. *Otchet o rabote Volynskoi ekspeditsii Instituta arkhelohii AN SSSR za 1969 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/103.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdz Dniplom i Zapadnym Bugom.* Svod arkhelohicheskikh istochnikov, E1-25. Moscow: Nauka.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI—VII vv. (kultura prazhskogo tipa).* Moscow: Nauka.
- Rusanova, I. P. 1979. *Otchet o rabote Slavianskoi ekspeditsii Instituta arkhelohii AN SSSR za 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/93.
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Kodyn — slavianskie poseleniia V—VIII vv. na r. Prut.* Moscow: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1949. *Drevnosti Chernigova.* In: Voronin, N. N. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov.* I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 11. Moscow: AN SSSR, s. 7-102.
- Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi.* Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1960. K voprosu o klassifikatsii smolenskikh kurganov. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 81, s. 3-12.
- Sedov, V. V. 1970. *Slaviane Verkhnego Podneprovia i Podvinia.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 163. Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1973. Rannie kurgany viatichiei. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 135: Slaviano-russkie drevnosti, s. 10-16.
- Sedov, V. V. 1974. *Dlinnye kurgany krivichei.* Svod arkhelohicheskikh istochnikov, E1-8. Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 14. Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1987. Balty. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finnougry i balty v epokhu srednevekovia.* Arkheologia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 17. Moscow: Nauka, s. 354-419.
- Sedov, V. V. 1995. *Slaviane v rannem srednevekovie.* Moscow: IA RAN.
- Sedov, V. V. 2000. Goliad. In: Kazakevičius, V. (ed.). *Iš baltų kultūros istorijos.* Vilnius: Diemedžio leidykla, s. 75-84.
- Sedova, M. V. 1997. *Suzdal v X—XV vv.* Moscow: Russkii mir.
- Selivanov, A. V. 1893. O raskopkakh Borkovskogo mogilnika. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy IX Arkheologicheskogo sieezda v Vilne*, I. Moscow: E. Lisner i Iu. Roman, s. 81-91.
- Synytzia, Ye. V. 2001. Do problemy interpretatsii pokhovalnykh pamiatok v arkhelohii. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho linhvistychnoho universytetu*, 5, s. 335-343.
- Synytzia, Ye. V. 2003. *Pokhovalnyi obriad slov'ian Pivdenno-skhidnoi Yevropy V—VII st.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. KNU imeni Tarasa Shevchenka.
- Smilenko, A. T. 1979. Pogrebeniia v s. Bashmachka. In: Symanovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury.* Moscow: Nauka, s. 13-23.
- Smishko, M. Yu. 1960. *Karpatiski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery.* Kyiv: AN URSSR.
- Soloveva, G. F. 1956. Slavianskie soiuzy plemen po arkheologicheskim dannym VIII—XIV vv. n. e. *Sovetskaia arkhelohiia*, XXV, s. 138-170.
- Soloveva, G. F. 1966. Raskopki kurganov v Belorussii. *Arkheologicheskoe otkrytiia 1965 goda*, s. 152-154.
- Soloveva, G. F. 1967. Slavianskie kurgany bliz s. Demianki. *Sovetskaia arkhelohiia*, 1, s. 187-198.
- Soloveva, G. F. 1970. Pamiatniki kontsa I tysiacheletia n. e. v Verkhnem Podneprove. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 98-102.

- Spitsyn, A. A. 1896. Kurgany, raskopannye P. M. Eremenko v Novozybkovskom uezde. *Zapiski Russkogo arkeologicheskogo obshchestva*, VIII, 1—2, s. 84-95.
- Syrovatko, A. S. 2010. Rekonstruktsiia pogrebalnykh sooruzhenii Shchurovskogo mogilnika. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 297-304.
- Syrovatko, A. S., Svirkina, N. G., Kleshchenko, E. A. 2019. Biritualnost v pogrebalnom obriade «viatichei»: paradoksy mogilnika Kremene. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 4, s. 102-117.
- Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tretiakov, P. N. 1941. Severnye vostochno-slavianskie plemena. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Etnogenez vostochnykh slavian*. I. Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR, 6. Moscow; Leningrad: AN SSSR, s. 9-55.
- Tretiakov, P. N. 1953. *Vostochnoslavianskie plemena*. Moscow: AN SSSR.
- Tretiakov, P. N. 1969. Ob istokakh kultury romensko-borshhevskoi drevnerusskoi gruppirovki. *Sovetskaia arkeologiiia*, 4, s. 78-90.
- Uspenskaia, A. V. 1953. Kurgany iuzhnoi Belorussii X—XIII vekov. *Trudy GIM*, 22, s. 97-124.
- Frolov, A. A. 1994. Sopka u dd. Brod-Luchki Valdaiskogo r-na Novgorodskoi oblasti (rezultaty issledovaniia i interpretatsiia). *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkeologiiia*, 8, s. 36-49.
- Frolov, I. K. 1967. Poselenie Teterevka I (VII—VIII vv.). *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 110: Slaviano-russkie drevnosti, s. 30-35.
- Tsoll-Adamikova, Kh. 1982. Dereviannye konstruktii v kurganakh s truposozhzhением u vostochnykh i zapadnykh slavian. *Sovetskaia arkeologiiia*, 4, s. 82-90.
- Tsoll-Adamikova, Kh. 1998. Nazemnye pogrebeniia s truposozhzhением u slavian v svete pismennykh i arkeologicheskikh istochnikov. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 1, s. 84-90.
- Cherepnin, A. I. 1895. Mestnaia starina. Borkovskii mogilnik. *Trudy Riazanskoi arkhivnoi komissii*, X, 3, s. 285-373.
- Chmykhov, M. O. 1993. *Kurhany yak yavyshe davnoi kultury*. Kyiv: NMKVO.
- Shyshak, V., Liaska, V. 2013. Rannoserednovichnyi poselensky kompleks poblyzu sela Dobrostanu na Roztochchi. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 17, s. 95-124.
- Štychaŭ, H. V. 1992. *Kryvičy: pa materyjalach raskopak kurhanou u Paŭnočnaj Bielarusi*. Minsk: Navuka i technika.
- Iushko, A. A. 1972. Pokrovskie i Strelkovskie kurgany. *Sovetskaia arkeologiiia*, 1, s. 185-199.
- Beneš, J., Lutovský, M., Parkman, M. 2007. Výzkum raně stúedovéké mohly v Vitějovic na Prachaticku. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 20, s. 367-383.
- Budinský-Kříčka, V. 1980. *Královský Chlmeč: záchranný výskum na slovanskom mohylíniku*. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Cosmae ecclesiae Pragensis decani. 1783. *Chronicon Bohemorum*. Scriptorum rerum Bohemicarum, I. Pragae: Widtmann.
- Drewko, M. 1954. Wielkikurhan z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość. *Wiadomości Archeologiczne*, XX, s. 307-309.
- Dzik, M. 2014. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. In: Kurasiński, T., Skóra, K. (eds.). *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologica Lodziensia, 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 87-101.
- Dzieńkowski, T. 2020. Gródek-Wołyń i archeologia. Dom zmarłych, grób zbiorowy czy (nie) zwykły cmentarz? *Wiadomości Uniwersyteckie. Miesięcznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 2 (262), s. 48-49.
- Eisner, J. 1966. *Rukověť slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury*. Praha: Academia.
- Florek, M. 2009. Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. In: Banasiewicz, E. (ed.). *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, s. 53-72.
- Florek, M. 2011. Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *«In Silvis, Campis... Et Urbe»*. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. Rzeszów; Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 59-78.
- Frolík, J. 1988. Archeologický materiál ze slovanských mohyl u Dvakačovic (okr. Chrudim). *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové*, XV, 1, s. 80-94.
- Götze, A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. In: Stechow, E. (ed.). *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. München: BAdW, S. 511-550.
- Hejhal, P. 2005. Stav poznání raně stúedovékých mohyl v severovýchodních Čechách. In: Metlička, M. (ed.). *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, s. 88-92.
- Kostrzewski, J. 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa: PWN.
- Kudrnáč, J. 1951. Slované v západních Čechách. *Archeologické rozhledy*, III, s. 185-190.
- Levinschi, A. 1998. Карпоўкакаў — Zosimos, IV, 34, 6. *Tyragetia*, VI—VII, p. 95-101.
- Łosiński, W. 1993. Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem. *Przegląd Archeologiczny*, 41, s. 17-34.
- Lutovský, M. 2006. Úprava prostoru pod raně stúedovékými mohylami (na příkladu Čech a Moravy). *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, 39, s. 69-76.
- Lutovský, M. 2013. Raně stúedovéké mohyly v Čechách. *Archeologie západních Čech*, 5, s. 63-81.
- Macrea, M. 1959. Şantierul arheologic Someşeni-Cluj. *Materialie şi Cercetări Arheologice*, VI, s. 515-522.
- Maxová, E. Menšík, P. 2011. Dokumentace raně stúedovékého mohylového pohřebiště u Bechyňské Smolče. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 24, s. 191-207.
- Metlička, M., Menšík, P. 2020. Frühmittelalterliche Grabhügelfelder in Südwestböhmen. *Fines Transire*, 29, s. 131-138.
- Miechowicz, Ł. 2020. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy w Kotlinie Chodelskiej na tle Małopolski okresu plemiennego (VIII—X w.). In: Mączka, G. (ed.). *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*. Lublin: Gaudium, s. 13-38.
- Miechowicz, Ł. 2021a. Lipsko-Polesie, Katalog kurhanów. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 49-118.
- Miechowicz, Ł. 2021b. Uwagi na temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 265-274.
- Miechowicz, Ł., Piątkowska-Małecka, J., Stanaszek, Ł. M., Stepnik, J. 2022. «Dom zmarłych» z Chodlika, gm. Karczmiska, woj. lubelskie. Przyczynek do studiów nad grobami typu Alt Käbelich. *Slavia Antiqua*, LXIII, s. 153-178.
- Nekvasil, J. 1955. Slovanské mohyly u Bulhar. *Archeologické rozhledy*, VII, s. 75-78.
- Niederle, L. 1911. *Život starých Slovanů*. D. 1, sv. 1. Praha: Bursík & Kohout.
- Paddenberg, D. 1999. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten im nördlichen Deutschland. *Archäologische Informationen*, 22, 2, s. 373-379.
- Pazda, S. 1973. Cmentarzysko kurhanowe pod Izbickiem, pow. Strzelce Opolskie, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. *Sprauozdania Archeologiczne*, 25, s. 213-233.
- Petrovský-Šichman, A. 1968. Výskum slovanských mohyl vo Sverepci. *Vlastivedný Zborník Považia*, IX, s. 5-18.
- Petrovský-Šichman, A. 1970. Výskum slovanských mohyl níkov v okolí Žiliny. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV*, XVIII, s. 193-210.
- Schmidt, V. 1981. Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg. *Zeitschrift für Archäologie*, 15, s. 333-354.
- Sikora, P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. In: Biermann, F., Ker-

sting, T., Klammt, A. (eds.). *Der Wandel um 1000*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 60. Wien: Beier & Beran, S. 463-470.

Slaná, A. 2013. Úprava priestoru pod mohylami vo včasnóm stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia*, 26, s. 35-52.

Štajnochr, V. 2001. Funerální nádoby — smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: Lorenzová, H., Petrasová, T. (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.—11. března 2000*. Praha: KLP, s. 334-347.

Szmoniewski, B. Sz. 2007. Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie. In: Bakaralska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 336-341.

Szymański, W. 2004. Dom żywych — dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. In: Libera, J., Zakościelna, A. (eds.). *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: UMCS, s. 301-308.

Turčan, V. 1984. Slovanské mohyly v Dvakačoviciach. *Archeologické rozhledy*, 36, s. 49-58.

Turek, R. 1946. *Prachovské skály na úsvitě dějin*. Praha: Klub čs. turistů.

Turek, R. 1958. *Slawische Hügelgräber in Südböhmen*. Fontes archaeologici Pragenses, 1. Pragae: Museum Nationale Pragae.

Urbańczyk, S. 1962. Wierzenia plemion prapolskich. In: Tymieniecki, K. (ed.). *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*. II: Społeczeństwo i kultura. Poznań: PWN, s. 137-153.

Wetzel, G. 1979. Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 12, S. 129-158.

Wetzel, G. 2012. Slawische Gräber. In: Schopper, F., Dähnert, D. (eds.). *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*. Cottbus: BLDAM, S. 228-231.

Zoll-Adamikowa, H. 1968a. Ciałopalne kurhany wczesnośredniowieczne w Kornatce, pow. Myślenice, w świetle badań lat 1963—1965. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, s. 305-335.

Zoll-Adamikowa, H. 1968b. Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciałopalnych z Kornatki, pow. Myślenice. *Acta Archaeologica Carpathica*, X, s. 141-155.

Zoll-Adamikowa, H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, s. 115-169.

Zoll-Adamikowa, H. 1979a. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVII, s. 73-119.

Zoll-Adamikowa, H. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. II: Analiza. Wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

D. V. Bibikov

WOODEN CONSTRUCTIONS IN THE BARROWS OF THE RAIKY CULTURE: GENESIS, ANALOGIES, SEMANTICS

Wooden constructions of various types were found in the barrow cremation burials of the Raiky culture of the 8th—10th centuries. People of this culture were the Slavic tribes of the Right Bank of the Dnieper, Volynia, and Dniester River regions. The burnt rectangular constructions made of horizontal logs (Mezhyrichky, Velyka Horbasha and Radastst in Polesie) were the most widespread. Burial chambers from the Don River basin (Borshevo culture) or Transylvania are usually cited as parallels. However, in terms of typology, wooden constructions spread over the territory of Poland, the Czech Republic, Slovakia and East Germany are much closer. They are considered as models of residential buildings — «houses of the dead».

Circular fences made of burnt pillars are less common (Holovne and Mylanovichi in Volynia). It is believed that they were supposed to separate the World of the Living from the World of the Dead.

Most of the barrows from the Chornivka (Bukovina) and Dobrostany (Roztocze) cemeteries had the pillar holes on the periphery. This element which has usually been overlooked by researchers is also widely known in West Slavic lands: modern Czech archaeologists even consider the burials of this type to be dominated in the territory of Bohemia. It is believed that burial urns were placed on the pillars because around them on the surface of the mound the burnt bones and fragments of ceramics were often recorded. Thus, the words of the Old Rus chronicler who described the burial of pagan Slavs «on a pillar by the roads» should be understood quite literally. The recording of such burials during archaeological excavations causes understandable difficulties.

In general, in the area of the Raiky culture, there can be counted at least one and a half dozen mound burials with the remains of wooden structures. The homogeneity of constructions demonstrates the common worldviews that were widespread in the 8th—10th centuries among the Slavs from the Elba to the Dnieper.

Keywords: Raiky culture, funeral rite, wooden constructions, analogies, semantics.

Одержано 12.06.2023

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091,

e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.